

Holokaust u Rumunjskoj

Miočić-Stošić, Natanael

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:067001>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci

Natanael Miočić-Stošić
Holokaust u Rumunjskoj
Holocaust in Romania
Diplomski rad

Rijeka, 2024.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za povijest

Natanael Miočić-Stošić, 0009087490

Holokaust u Rumunjskoj

Diplomski rad

Diplomski sveučilišni studij povijesti

Mentor: Dr. sc. Lovro Kralj

Rijeka, 6. rujan 2024.

Izjava o autorstvu diplomskog rada

Ovime potvrđujem da sam osobno napisao rad pod naslovom ***Holokaust u Rumunjskoj*** te da sam njegov autor.

Svi dijelovi rada, nalazi i ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežnim izvorima, literaturi i drugom) u radu su jasno označene kao takve, te adekvatno navedene u popisu literature.

Ime i prezime studenta: Natanael Miočić-Stošić

Datum: 6. rujan 2024.

Vlastoručni potpis: _____

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Glavni dio.....	6
2. 1. Antisemitizam i ksenofobija u Rumunjskoj do Prvog svjetskog rata	6
2. 2. Put prema radikalizaciji 1920.-ih	9
2. 3. Društveno-politička situacija u Rumunjskoj tijekom 1930.-ih.....	11
2. 4. Uvođenje Antonescuove diktature	13
2. 5. Početak Holokausta u Rumunjskoj	15
2. 6. Nastavak i preobrazba nasilja	17
2. 7. Promjena odnosa prema žrtvama Holokausta.....	22
2. 8. Intencionalistička i funkcionalistička perspektiva Holokausta u Rumunjskoj	25
2. 9. Motivacija i psihologija počinitelja zločina.....	28
2. 10. Historiografski pristup istraživanja Holokausta u Rumunjskoj	35
3. Zaključak.....	37
4. Literatura.....	41

Sažetak

Riječ Holokaust većina ljudi povezuje s masovnim ubojstvima i etničkim čišćenjima koje su tijekom Drugog svjetskog rata provodili Nijemci na područjima koja su okupirali. Zbog prevelike koncentracije na Holokaust koji je provodila nacistička Njemačka, manje su poznati genocidi i etnička čišćenja koje su istovremeno provodile neke druge države, uglavnom saveznice nacističke Njemačke. Kao najbitniji Hitlerov istočnoeuropski saveznik u vojnom smislu i u provedbi politike etničkog čišćenja pokazala se Rumunjska predvođena generalom Ionom Antonescuom. Generalov režim je za vrijeme Drugog svjetskog rata počinio vlastiti genocid i etničko čišćenje u tri regije koje su tijekom rata bile pripojene Rumunjskoj, a zločini su uglavnom bili vršeni nad Židovima, čiji je status u rumunjskom društvu već duže vrijeme bio vrlo loš. Do sada Holokaust u Rumunjskoj nije bio predmet istraživanja u hrvatskoj historiografiji, a u ovome radu pristupilo mu se iz različitih perspektiva. Neka od glavnih pitanja ovog rada dotiču se motiva kojima su se vodili počinitelji zločina, vanjskih i unutarnjih čimbenika koji su utjecali na djelovanje počinitelja, interakcije između genocidne namjere i načina njezine praktične provedbe, te procesa donošenja odluka vezanih uz genocid i etničko čišćenje. Kroz literaturu korištenu u radu analizira se kronološki razvoj različitih tipova antisemitizma u rumunjskom društvu, nastanak genocida na rumunjskim područjima za vrijeme Drugog svjetskog rata, različiti motivi počinitelja zločina, odnos između urođenih i okolinskih faktora nasilja, pitanje osobne odgovornosti počinitelja i birokratske odgovornosti za zločine kojima se pristupa iz intencionalističke i funkcionalističke perspektive, te odgovornost centralne i lokalne vlasti u implementaciji zločina.

Ključne riječi: Holokaust, Rumunjska, Ion Antonescu, genocid, etničko čišćenje, „židovsko pitanje“, antisemitizam, fašizam

Abstract

Most people associate the word Holocaust with the mass murders and ethnic cleansing carried out by the Germans in the territories they occupied during the Second World War. Due to the excessive concentration on the Holocaust carried out by Nazi Germany, genocides and ethnic cleansings carried out simultaneously by some other countries, mostly allies of Nazi Germany, are less well known. Romania, led by General Ion Antonescu, proved to be Hitler's most important Eastern European ally in the military sense and in the implementation of the policy of ethnic cleansing. During World War II, the General's regime committed its own genocide and ethnic cleansing in three regions that were annexed to Romania during the war, and the crimes were mainly committed against Jews, whose status in Romanian society had been very poor for a long time. Until now, the Holocaust in Romania was not the subject of research in Croatian historiography, and in this work it was approached from different perspectives. Some of the main questions of this paper touch on the motives of the perpetrators of the crime, external and internal factors that influenced the actions of the perpetrators, the interaction between the genocidal intention and the way of its practical implementation, and the decision-making process related to genocide and ethnic cleansing. Through the literature used in the work, the chronological development of different types of anti-Semitism in Romanian society, the origin of genocide in Romanian territories during the Second World War, the different motives of the perpetrators of crimes, the relationship between innate and environmental factors of violence, the issue of personal responsibility of the perpetrators and bureaucratic responsibility for crimes that are analyzed is approached from an intentionalist and functionalist perspective, and the responsibility of the central and local authorities in the implementation of the crime.

Keywords: Holocaust, Romania, Ion Antonescu, genocide, ethnic cleansing, "Jewish question", anti-Semitism, fascism

1. Uvod

U modernim studijama Holokausta dugo se vodila debata između dvije skupine povjesničara koji su prvenstveno raspravljali o nacističkom režimu i njegovoj ulozi u Holokaustu. Tim Mason u svojem članku *Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism* ističe kako se rasprava između dvije suprotstavljene skupine povjesničara vodila oko pitanja uloge neosobnih sila i kolektivnih procesa u povijesnom razvoju, nasuprot pitanju uloge samosvjesnih odluka pojedinaca u određivanju političkih ishoda.¹ Kako ističe Richard Bessel u članku *Functionalists vs Intentionalists: The Debate Twenty Years On or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?* povjesničari koji su zastupali stav da je nacistički režim samo izražavao namjere njegovog vodstva nazvani su intencionalisti, dok su suparnički tabor činili povjesničari koji su se usredotočili na dinamiku procesa donošenja odluka i institucionalne pritiske svojstvene nacističkom sustavu vlasti, a oni su nazvani funkcionalisti.² Iako su oba tabora raspravljala o procesu nastanka Holokausta, intencionalisti su previše naglašavali ulogu pojedinaca i njihovih odluka na razvoj genocida, dok su funkcionalisti više pažnje posvetili općenitim društvenim i birokratskim procesima koji su iznjedrili Holokaust. A. D. Moses naglašava kako su intencionalistička i funkcionalistička pozicija proizašle iz debata o njemačkim počiniteljima³, ali pristup obje ove „škole“ zasigurno je primjenjiv i na studije izvan njemačkog konteksta. U ovome radu pokušat će se odgovoriti na pitanje koliko su metode, pristupi i interpretacije iz intencionalističke i funkcionalističke škole primjenjive na studije slučaja Rumunjske.

Debate o funkcionalizmu i intencionalizmu nadovezuju se i na druge postojeće interpretacije o odgovornosti za počinjenje Holokausta. Na primjer, otvoreno je pitanje u kojoj je mjeri Holokaust u Rumunjskoj, ali i drugim europskim državama, bio proizvod egzogenih utjecaja, primarno nacističke Njemačke, ili je glavni *spiritus movens* bio autohtoni antisemitizam. Iako se Holokaust najčešće veže uz njemačku agenciju u Europi tijekom Drugog svjetskog rata, on se istovremeno događao u brojnim europskim državama, od kojih su neke bile manje, a neke više vezane uz Njemačku. Stoga je glavno pitanje koliko je Treći Reich utjecao na politiku

¹ Tim Mason, „Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism“, u *Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London*, Vol. 8, (1981.), 24.

² Richard Bessel, „Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years on or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?“, u *German Studies Review*, Vol. 26, No. 1 (2003.), 15.

³A. D. Moses, „Structure and agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his critics“, u *History and Theory*, Vol. 37, No. 2, (1998), 194.

progona Židova u Rumunjskoj, odnosno u kojoj je mjeri Rumunjska imala autonomiju u odlučivanju o implementaciji Holokausta na području pod svojom kontrolom?

Otvoreno je i pitanje u kojoj je mjeri Holokaust u Rumunjskoj poprimio specifična obilježja u odnosu na njemački Holokaust, ali i druge genocide koji su se odvijali tijekom Drugog svjetskog rata u Europi. U Rumunjskoj je postojala vrlo duga tradicija antisemitizma, koji je upravo između dva svjetska rata poprimio najradikalnije oblike. Tada se razvio posebni tip antisemitizma koji je uglavnom bio uvjetovan kulturno-vjerskim aspektima i zbog toga se razlikovao od srednjoeuropskih, te drugih istočnoeuropskih antisemitskih pokreta koji su uglavnom zagovarali rasni ili nacionalistički antisemitizam.⁴ Dok je u Rumunjskoj sve do Prvog svjetskog rata represija prema Židovima uglavnom bila ograničena na antisemitsko zakonodavstvo, u međuratnom razdoblju su zabilježeni sve nasilniji fizički ispadi prema židovskom stanovništvu, kakvi nisu zabilježeni niti u jednoj srednjoeuropskoj ili istočnoeuropskoj državi toga doba.⁵ U radu će se objasniti kako se iz krhke demokracije koja je vladala u Rumunjskoj nakon Prvog svjetskog rata razvio nasilni antisemitizam predvođen fašističkim pokretom Legija arkanđela Mihaela.

Etničke sukobe i genocide treba shvatiti kao procese u kojima sudjeluju akteri odozdo u kombinaciji s akterima odozgo.⁶ U slučaju Holokausta u Rumunjskoj, akteri koji su djelovali odozdo bili su lokalni stanovnici regija koje je Rumunjska okupirala tijekom Drugog svjetskog rata, a koji su počinili razne oblike nasilja i zločina nad etničkim manjinama, pogotovo nad Židovima. Zločinci su ipak djelovali unutar okvira koje su kreirali ideolozi, odnosno tadašnja rumunjska vlast predvođena generalom Ionom Antonescuom. Stoga se može reći da su politički akteri odozgo također utjecali na provedbu zločina, direktno kroz njihovu organizaciju ili indirektno poticanjem masovnih ubojstava. U radu će se detaljnije analizirati interakcija između aktera odozdo i aktera odozgo, a također će se usmjeriti pažnja na proces odlučivanja o poduzimanju genocida i njegovoj organizaciji.

Može se zamijetiti da je tijekom Holokausta u Rumunjskoj postojala regionalna varijacija u implementaciji nasilja, a trebali bismo se zapitati zašto ta varijacija postoji. Isto tako, postojala

⁴ Raul Cârstocea, „Native fascists, transnational Anti-semites: The International Activity of Legionary Leader Ion I. Moța“, u *Fascism without Borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918. to 1945.*, ur. Arnd Bauerkämper i Grzegorz Rossoliński-Liebe, (2019.), 230.-231.

⁵ Raul Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, u *ECMI Research Paper #81*, (2014.), 9.

⁶ Uğur Ümit Üngör, „Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model“, u *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*, ur. Alette Smeulers, Maartje Weerdesteijn i Barbora Holá, (Oxford University Press, 2019.), 118.

je i varijacija u pristupu židovskim skupinama, ovisno o sloju društva kojem su pripadali i poslu kojim su se bavili. Vlasti su smatrale Židove u obrazovnom sustavu i poduzetništvu najvećom prijateljom društvenom položaju etničkih Rumunja, dok su drugi društveni slojevi prolazili nešto bolje. Političari su se često ponašali oportunistički, pa su čak dozvolili poslovanje određenim židovskim poduzetnicima kako bi država profitirala od njihovog rada.⁷ Razvila se ideja o „našim“ Židovima koji su bili vlasništvo države i radili za njezinu dobrobit, a takvo što je bilo specifično za Rumunjsku. Kroz rad će se pokušati objasniti odnos rumunjskih vlasti prema manjinskim skupinama i postojanje regionalne varijacije u implementaciji zločina.

Vrlo je bitno spomenuti motivaciju i psihologiju počinitelja genocida. Historiografija o Holokaustu fokusira se na ova pitanja još od 1960.-ih godina, kada je Hannah Arendt iznijela svoju tezu o „banalnosti zla“ koja tvrdi kako zločine mogu činiti potpuno normalni ljudi koji samo izvršavaju naredbe nadređenih. Njezinu tezu su potvrdili i neki eksperimenti društvene psihologije, od kojih je najpoznatiji Milgramov eksperiment⁸, o kojem će biti govora nešto kasnije u radu. Tijekom 1960.-ih je uspostavljeno polje „studija počinitelja“ koje ispituje motivaciju i psihološke procese osoba koje sudjeluju u činjenju zločina. Suvremeni pristupi iz polja studija počinitelja genocida i dalje nisu široko primijenjeni na počinitelje u Rumunjskoj. Stoga ovaj rad obuhvaća pitanje koji su bili ključni motivi za sudjelovanje počinitelja Holokausta u Rumunjskoj, te koje su sličnosti i razlike u odnosu na počinitelje iz drugih europskih zemalja?

Ovaj rad oslanja se na analizu Uğura Ümita Üngöra, koji je u članku *Genocide, an Enduring Problem of our Age* analizu genocida podijelio na tri faze - predgenocidno stanje, implementaciju nasilja i postgenocidno stanje.⁹ Ovakav pristup koristan je za analizu različitih procesa u predratnom, ratnom i postratnom stanju jer objašnjava kako genocid evoluirao od prvotnih napetosti između društvenih skupina, preko brutalnih masovnih ubojstava, pa sve do smirivanja stanja na kraju cijelog procesa. Analiza svakog genocida započinje s nužnošću razumijevanja predgenocidnog stanja koje nastaje zbog unutardržavne gospodarske, društvene ili političke krize koja utječe na napete odnose između stanovnika neke regije. U predgenocidnoj fazi naglasak istraživanja stavljen je na društvene odnose i radikalizaciju

⁷ Mihai I. Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, (Routledge, 2019.), 114.

⁸ Leonard S. Newman i Ralph Erber, „Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust“, (Oxford University Press, 2002.), 4.

⁹ Uğur Ümit Üngör, „Genocide, an Enduring Problem of our Age“, u *Genocide: New Perspectives on its Causes, Courses and Consequences*, ur. Uğur Ümit Üngör, (Amsterdam University Press, 2016.), 18.

političkih aktera. Država se uglavnom postupno angažira u sukobe niskog intenziteta, ali nije vrlo aktivna u smirivanju stanja. U rumunjskom društvu predgenocidna faza karakteristična je po tome što su početkom 1920.-ih izbile studentske pobune, a kasnih 1930.-ih i politička kriza. Glavni preduvjet za prelazak u drugu fazu, odnosno implementaciju nasilja, jest izbijanje rata, a nakon završetka regularnih sukoba između dvaju suprotstavljenih vojski uglavnom se provode masovna ubojstva civilnog stanovništva u kojima kao počinitelji zločina mogu međusobno sudjelovati političari, vojska i lokalni stanovnici. U slučaju Rumunjske, Holokaust je vezan uz izbijanje Drugog svjetskog rata, odnosno uz rumunjsko-njemački napad na Sovjetski savez 1941., pri čemu je u pograničnim regijama stradao velik broj ljudi kao posljedica suradnje između rumunjskog političkog vrha, rumunjskih vojnika i lokalnog stanovništva koje im je pomagalo u provođenju zločina. Treća faza se često preklapa sa slomom nasilnog režima kojeg zamjenjuje krhka demokracija ili nova diktatura, a iako potomci žrtava ili same žrtve traže pravdu, počinitelji zločina vrlo rijetko odgovaraju za svoje postupke. Ova faza se u Rumunjskoj dogodila i prije pada Antonescuovog režima, a zatim se samo nastavila nakon toga.

Kroz radove nekih drugih autora Üngörovi zaključci dodatno dolaze do izražaja. Njegovo predgenocidno stanje odlično je opisao Raul Cârstocea u svojim nekoliko članaka koji se bave vrlo dugom poviješću rumunjskog antisemitizma, s posebnim naglaskom na kaotično društveno-političko stanje u Rumunjskoj neposredno prije početka Drugog svjetskog rata. Sličnom temom bave se autori William Brustein i Ryan King koji u svojem članku *Balkan Anti-Semitism: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust* opisuju stoljetnu antisemitsku tradiciju u Rumunjskoj i uspoređuju njezin slučaj s Bugarskom, a također veliku pažnju posvećuju stanju u Rumunjskoj između Prvog i Drugog svjetskog rata.¹⁰ Upravo je ovo međuratno razdoblje vrlo bitno jer su se tijekom njega počele razvijati ideje koje su kasnije dovele do Holokausta. Te ideje nisu bile zatvorene u Rumunjskoj nego je u međuratnom razdoblju postojala vrlo živa suradnja između rumunjskih ideologa i njihovih inozemnih kolega. Tako Grant Harward u knjizi *Romania's holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust* ističe njemačko-rumunjski politički i ideološki odnos, te objašnjava kako je on utjecao na motivaciju za poduzimanje zajedničkog napada na Sovjetski savez 1941., kao i na genocid koji je uslijedio nakon toga¹¹, čime je započela faza implementacije nasilja koju ističe Üngör. Odnos između Nijemaca i Rumunja na istočnoj fronti ipak nije tekao glatko, a njemačka

¹⁰ William I. Brustein i Ryan D. King, „Balkan Anti-Semitism: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust“, u *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No. 3 (2004.), 430.

¹¹ Grant T. Harward, „Romania's holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, (Cornell University Press, 2021.), 1.-2.

i rumunjska vlada su došle u konflikt zbog želje nacističke Njemačke da nametne Antonescuovom režimu vlastitu genocidnu politiku. Ovu birokratsku interakciju i odnose moći između nacističke Njemačke i Antonescuovog režima analiziraju Constantin Iordachi i Ottmar Trașca u tekstu pod naslovom *Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi 'Experts' on the 'Jewish Question' and the Romanian-German Relations, 1940.–1944.*¹² Osim interakcije domaćeg režima s inozemnim režimima, za provedbu genocida također je vrlo bitan odnos između aktera koji vrše zločine i onih koji izdaju zapovijedi o zločinima. Tu povezanost između osoba koje sudjeluju u zločinima ističe Uğur Ümit Üngör u članku *Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model* gdje spominje nove pristupe u proučavanju genocida koji su povezani upravo s interakcijom između počinitelja.¹³ Za rumunjski kontekst najbitnije je spomenuti knjigu Radu Ioanida *The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.* u kojoj autor naglašava suradnju između rumunjske političke vlasti, vojske i civila u činjenju zločina nad Židovima i Romima za vrijeme trajanja Antonescuovog režima.¹⁴ Neki drugi autori također ističu povezanost civilnog stanovništva i rumunjske vojske u vršenju zločina. Tako se Mihai Poliec u knjizi *The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity* koncentrira na proučavanje uloge civilnog stanovništva u provedbi genocida u rumunjskim pograničnim područjima Bukovine i Besarabije.¹⁵ Autorica Diana Dumitru dodatno proširuje istraživanje genocida na regiju Pridnjestrovlje i u knjizi *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union*, uspoređuje regionalni mentalitet ljudi iz toga područja s onim iz Besarabije.¹⁶ Stoga je njezin rad svojevrsna komparativna analiza pojedinačne i kolektivne psihologije pomoću koje autorica pokušava objasniti intenzitet Holokausta u određenim regijama. Treću, postgenocidnu, Üngörovu fazu najbolje analizira Roland Clark koji u članku *From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust* donosi pregled razvoja rumunjske historiografije koja se bavila

¹² Constantin Iordachi i Ottmar Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi 'Experts' on the 'Jewish Question' and the Romanian-German Relations, 1940.–1944.“, (Brill, 2015.), 48.-49.

¹³ Ümit Üngör, „Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model“, 117.

¹⁴ Radu Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, (Ivan R. Dee, 2000.), 289.-292.

¹⁵ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 3.-4.

¹⁶ Diana Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, (Cambridge University Press, 2016.), 3.-4.

proučavanjem domaćeg Holokausta. Autor u članku objašnjava do kojih je promjena došlo u rumunjskoj historiografiji od kraja Drugog svjetskog rata pa sve do suvremenog doba.¹⁷

Ranije spomenute debate o intencionalizmu i funkcionalizmu pokrenule su daljnje diskusije iz kojih je postupno nastalo polje studija počinitelja, koje se koncentrira na analizu psihologije i motivacije počinitelja zločina. Alette Smeulers u knjizi *Perpetrators of mass atrocities: Terribly and Terrifyingly Normal?* spominje različite tipove počinitelja zločina, njihovu psihologiju i motivaciju za djelovanje, a također se dotiče odnosa vanjskih i unutarnjih faktora zločina.¹⁸ Nadalje, Leonard S. Newman i Ralph Erber u tekstu *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust* objašnjavaju psihološku pozadinu ljudi koji podržavaju zločine i onih koji vrše zločine.¹⁹ Timothy Williams i Susanne Buckley-Zistel u svojoj knjizi *Perpetrators and Perpetration of Mass Violence: Action, Motivations and Dynamics* objašnjavaju psihologiju počinitelja zločina, te motivaciju ljudi koji sudjeluju u zločinima.²⁰

Uz brojne sekundarne izvore kao što su autorski članci i knjige, u radu se također koriste i primarni izvori koji donose opise događaja vezanih uz Rumunjsku između dva svjetska rata i uz Holokaust u Rumunjskoj. Mnogi povjesničari koji se bave Holokaustom prihvatili su ideju Saula Friedländera koji je istaknuo potrebu za integriranom poviješću Holokausta, odnosno za spajanjem politike počinitelja, prevladavajućih društvenih stavova i perspektive žrtava²¹, a kako bi se došlo do potpunije slike o procesima masovnog nasilja. Stoga su u ovome radu s ciljem promicanja multiperspektivnog pristupa u istraživanju Holokausta osim sekundarne literature korišteni i različiti primarni izvori poput svjedočanstava žrtava i dokumenata koji spominju rumunjske zločine.

2. Glavni dio

2. 1. Antisemitizam i ksenofobija u Rumunjskoj do Prvog svjetskog rata

Da bismo mogli objasniti genocidnu fazu važno je analizirati kontekst i razvoj društva prije implementacije genocida. Po metodologiji Uğura Ümita Üngöra, ova faza odgovara

¹⁷ Roland Clark, „From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust“, u *Dapim: Studies on the Holocaust, Vol. 31, No. 3*, (2017.), 307.

¹⁸ Alette Smeulers, „Perpetrators of mass atrocities: Terribly and Terrifyingly Normal?“, (Routledge, 2024.), 1.-3.

¹⁹ Newman i Erber, „Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust“, 325.-326.

²⁰ Timothy Williams i Susanne Buckley-Zistel, „Perpetrators and Perpetration of Mass Violence: Action, Motivations and Dynamics“, (Routledge, 2018.), 1.-4.

²¹ Book Spotlight: New Microhistorical Approaches to an Integrated History of the Holocaust (Edited by: Frédéric Bonnesoeur, Hannah Wilson and Christin Zühlke), Memory studies association, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.memorystudiesassociation.org/book-spotlight-new-microhistorical-approaches-to-an-integrated-history-of-the-holocaust/>

predgenocidnom stanju. Na područjima koja su 1859. postala ujedinjena Rumunjska antisemitska²² misao može se zamijetiti vrlo rano. Tijekom srednjeg i ranog novog vijeka uspostavljene su različite crkvene osude i kazne za kršćane koji su stupali u kontakt s Židovima.²³ Religijski antisemitizam su poticali i progresivni mislioci koji su smatrali judaizam antiprogresivnom religijom, kao i sekularisti koji su zamjerali Židovima njihovu vezanost uz vjeru.²⁴ Ovakav oblik antisemitizma utjecao je na razvoj predodžbe o Židovima kao izoliranoj zajednici koja egzistira unutar rumunjskog društva, a čini se da su Židovi i pravno bili tretirani kao izolirana zajednica. Tako im je vlast u kneževinama Moldaviji i Vlaškoj omogućavala vjersku slobodu, unutarnju autonomiju i oporezivanje prema posebnim ugovorima, dok im je istovremeno bio zabranjen brak s kršćanima, te građanska i ekonomska prava.²⁵ Od prve polovice 19. stoljeća pravni status Židova na rumunjskim područjima počeo se vidno srozavati jer je nakon potpisivanja Adrianopolskog ugovora 1829. u rumunjske kneževine uvedena ruska okupacijska vlast, a guverner Pavel Kiselev donio je propise koji su Židove definirali kao strance i čak su mogli biti protjerani iz države zbog skitničarenja.²⁶ Istim ugovorom Vlaškoj i Moldaviji je omogućena autonomija od Osmanskog carstva u trgovačkim poslovima, zbog čega su u ova područja pred progonima u Ruskom Carstvu i Galiciji počeli bježati Židovi Aškenazi, pa se njihov broj počeo povećavati.²⁷ Od tada se promijenio odnos prema Židovima jer oni više nisu bili tretirani kao izolirana skupina, nego kao sve ozbiljnija imigrantska prijetnja.

Još su neki događaji utjecali na rast antisemitizma, ali i ksenofobije²⁸ u rumunjskim kneževinama. Tijekom revolucionarne 1848. u regiji Transilvaniji pokušaj novačenja rumunjskih stanovnika u mađarsku vojsku utjecao je na izbijanje sukoba koji su se pretvorili u građanski rat.²⁹ Nakon ovog događaja došlo je do zaoštavanja odnosa između Mađara i Rumunja, a posljedično i do mržnje između njih. S porazom rumunjskih revolucionara propali su i njihovi zahtjevi za emancipacijom Židova. Ipak, bivši revolucionar Alexandru Ioan Cuza

²² Radna definicija antisemitizma, IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance), pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://holocaustremembrance.com/resources/radna-definicija-antisemitizma>
Antisemitizam je određeno poimanje Židova koje se može iskazivati kao mržnja prema njima. Postoje usmena, pismena i fizička izražavanja antisemitizma koja su usmjerena prema Židovima ili nežidovima i / ili prema njihovoj imovini, ustanovama židovske zajednice te židovskim vjerskim objektima.

²³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 5.

²⁴ Brustein i King, „Balkan Anti-Semitism: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust“, 438.-439.

²⁵ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 58.

²⁶ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 4.

²⁷ Raul Cârstocea, „Uneasy Twins? The Entangled Histories of Jewish Emancipation and Anti-Semitism in Romania and Hungary, 1866–1913“, u *Slovo, Vol. 21, No. 2*, (2009.), 66.

²⁸ Xenophobia, dictionary.com, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.dictionary.com/browse/xenophobia>
Ksenofobija je naziv za odbojnost, prezir ili strah od stranaca, odnosno ljudi iz drugačijih kultura.

²⁹ John Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, (Fraktura, 2022.), 233.-234.

1859. je ujedinio Vlašku i Moldaviju, a za vrijeme njegove vladavine (1859.-1866.) Židovi su uživali puna građanska prava. Nakon što je Cuza svrgnut, na njegovo mjesto je postavljen strani princ Carol od Hohenzollern-Sigmaringena, koji će kasnije postati kralj Carol I.³⁰ Od tada se status Židova ponovno počeo pogoršavati, a već je 1866. usvojen ustav koji je isključivao sve nekršćane iz postupka dobivanja rumunjskog državljanstva.³¹ Krajem 1860.-ih godina počeo se razvijati ekonomski antisemitizam koji je bio uvjetovan specifičnom strukturom rumunjskog gospodarstva i društva. Ujedinjena Rumunjska bila je prvenstveno poljoprivredna država u kojoj su postojali veliki zemljoposjednici (tzv. bojari), zatim seljaci koji su činili većinu stanovništva, te nerazvijeni srednji sloj koji su „zamijenili“ Židovi iz Moldavije. Bojari su iskorištavali te Židove kako bi zaštitili svoj položaj i spriječili uspon domaće poduzetničke klase.³² Stoga nije čudno da su rumunjski stanovnici koji su htjeli napredovati na društvenoj ljestvici mrzili uspješne Židove i vidjeli ih kao glavnu konkurenciju.

Tijekom 1870.-ih godina dodatno su ojačali antisemitizam i ksenofobija u dijelu rumunjskog društva, što je bilo usko vezano uz tadašnje međunarodne događaje. Rumunjska je proglasila nezavisnost 9. svibnja 1877., ali jedan od uvjeta zapadnih sila za priznanje nezavisnosti bio je zahtjev za potpunom emancipacijom rumunjskog židovskog stanovništva. Rumunjska vlast je samo formalno pristala na to, ali nije napravila ništa kako bi Židovima osigurala puna građanska prava.³³ Zbog inozemne intervencije u rumunjsku unutarnju politiku ojačala je ideja o Židovima kao „stranom tijelu“, odnosno zajednici koja je povezana sa stranim interesima. Osim toga, tijekom 1870.-ih godina razvila se predodžba o Židovima koji su povezani s kapitalizmom, modernizacijom i uništavanjem tradicionalnog seoskog života.³⁴ U Rumunjskoj je antisemitizam bio prisutan i na razini državnog vrha, što je zabilježio francuski ambasador u Bukureštu, A. Henry, koji je 1900. napisao da političari svih rumunjskih stranaka izražavaju antisemitske stavove.³⁵ Bez obzira na vrlo raširen animozitet prema Židovima, u Rumunjskoj je do početka 20. stoljeća vrlo rijetko dolazilo do organiziranih antisemitskih pogroma. Jedan od rijetkih slučajeva antisemitskog nasilja u Rumunjskoj zabilježen je 1907., za razliku od organiziranih ruskih pogroma. Ipak, prije Prvog svjetskog rata Rumunjska je uz Rusiju stekla

³⁰ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 4.

³¹ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 58.-59.

³² Cârstocea, „Uneasy Twins? The Entangled Histories of Jewish Emancipation and Anti-Semitism in Romania and Hungary, 1866–1913“, 71.

³³ Cârstocea, „Uneasy Twins? The Entangled Histories of Jewish Emancipation and Anti-Semitism in Romania and Hungary, 1866–1913“, 74.

³⁴ Raul Cârstocea, „The Path to the Holocaust: Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, u *S:I.M.O.N. (Shoah: Intervention, Methods, Documentation)*, Vol. 1, No. 1, (2014.), 45.

³⁵ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 5.

status najantisemitskije države u Europi.³⁶ Antisemitizam i ksenofobija koji su se dugo razvijali na rumunjskim područjima zasigurno su oblikovali razmišljanja dijela rumunjskih stanovnika. Iako se u rumunjskom društvu dugo nije razvila potreba za nasiljem nad Židovima ili pripadnicima stranih nacija, dugotrajne negativne mentalne projekcije o njima zasigurno su učinile rumunjske stanovnike sklonijima prihvaćanju sličnih ili radikalnijih stavova u budućnosti. Kako bi došlo do razvoja društvenog radikalizma potrebne su specifične okolnosti, a one su se u Rumunjskoj pojavile nakon Prvog svjetskog rata.

2. 2. Put prema radikalizaciji 1920.-ih

Rumunjska se nakon Prvog svjetskog rata proširila na područje Transilvanije koje je dobila od habsburške Ugarske, Bukovine koja je do tada bila dio habsburške Austrije, te Besarabije koja je prethodno pripadala Rusiji.³⁷ Ova aneksija novih teritorija bila je problematična desnici u Rumunjskoj koja je htjela sačuvati etničku homogenost, a zbog velikog broja nacionalnih manjina koje su se nalazile na anektiranim područjima, njihov udio u Rumunjskoj povećao se na gotovo trećinu ukupnog stanovništva.³⁸ Tako je osim prvotnog zanosa teritorijalno proširenje utjecalo i na razvoj osjećaja nepovjerenja Rumunja prema njihovim novim „sunarodnjacima“. Vanjskopolitička situacija također je bila vrlo napeta, pa je neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata rumunjska vlast strahovala od potencijalnog napada komunističke Rusije i Mađarske, kojima je oduzela neke teritorije. Slabe rumunjske ljevičarske stranke nisu predstavljale opasnost, ali kako su u njima Židovi zauzimali vidljive pozicije, dovelo ih se u vezu s vanjskom sovjetskom prijetnjom.³⁹ Zbog toga je u Rumunjskoj ojačao antikomunizam i povećala se podrška desnim strankama, a nastao je i mit o „judeo-boljševizmu“, odnosno o povezanosti Židova s komunizmom. U uvećanoj Rumunjskoj došlo je i do postupnog napuštanja nenasilne politike prema manjinama, što je najbolje vidljivo u potezima rumunjske vlade koja je pokrenula proces izgradnje nacije temeljen na etničkom nacionalizmu, pokušavajući manjinske elite asimilirati u rumunjsku kulturu i postupno ih zamijeniti etničkim Rumunjima. Kako se to pokazalo kao težak pothvat počele su se javljati ideje o etničkoj purifikaciji države deportacijama i protjerivanjem manjina, kao i etničkim razmjenama

³⁶ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 7.

³⁷ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 53.

³⁸ Mariana Hausleitner, „Rumänien“, u „Verfolgung und Ermordung der Juden 1933–1945 (Vol. 13)“, ur. Mariana Hausleitner, Souzana Hazan i Barbara Hutzelmann, (De Gruyter Oldenbourg, 2018.), 13.

³⁹ Brustein i King, „Balkan Anti-Semitism: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust“, 448.-450.

nepoželjnog stanovništva s drugim državama.⁴⁰ U ovakvoj politici može se primijetiti početak pojave genocidne misli u Rumunjskoj, koja se od tada samo nastavila razvijati. Državna vlast također je utjecala na razvoj radikalizma u Rumunjskoj jer je preko sveučilišnih profesora odgajala mlađu generaciju u nacionalističkom, ksenofobnom i antisemitskom duhu.⁴¹ Upravo su zbog toga studenti postali najradikalniji dio društva, a to su pokazali već početkom 1920.-ih godina. U jesen 1922. na Medicinskom fakultetu u Cluju započeli su vrlo nasilni studentski nemiri koji su se proširili i na druga sveučilišta, a kulminirali su masovnim prosvjedima 10. prosinca 1922., kada su studenti organizirali generalni štrajk i iznijeli niz zahtjeva, od kojih je najvažniji bio uvođenje *numerus clausus*.⁴² Pobune rumunjskih studenata protiv „židovske dominacije“ u obrazovanju bile su prve takve manifestacije u rumunjskoj povijesti i pokazivale su da je nastupilo doba društvene preobrazbe.

Istovremeno se činilo da se status židovske manjine počeo poboljšavati. Novim ustavom iz 1923. potvrđena je emancipacija Židova, a Rumunjska je time postala posljednja europska država koja je to učinila.⁴³ Ubrzo nakon donošenja novog ustava uslijedila je reakcija radikalnih antisemita, pa je tako profesor Alexandru C. Cuza za pristanak na usvajanje ustavne odredbe o manjinama okrivio liberale i 1923. je osnovao Ligu nacionalne kršćanske obrane (LANC) koja je imala antisemitsku platformu.⁴⁴ U njegovoj organizaciji stasala je generacija budućih rumunjskih fašista, a među njima se posebno istaknuo Corneliu Zelea Codreanu koji je svoju političku karijeru započeo vodeći pomladak LANC-a. To je ujedno bio i najradikalniji dio organizacije, odgovoran za organizirana premlaćivanja, spaljivanja ljevičarskih publikacija, uništavanje židovske imovine, pa čak i ubojstva ljudi.⁴⁵ Ubrzo je došlo do nesloge između Codreanu koji je zamislio organizaciju kao disciplinirani pokret koji funkcionira prema načelu izravnog djelovanja i bezuvjetne poslušnosti vođi, te Cuze koji je htio pretvoriti LANC u tradicionalnu predratnu stranku koja djeluje unutar demokratskog sustava.⁴⁶ Zbog toga se grupa od pet studenata odvojila od LANC-a i 1927. je osnovala Legiju arkandela Mihaela, a Codreanu

⁴⁰ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 7.-8.

⁴¹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 61.

⁴² Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 7.-8.

Numerus clausus, Hrvatska enciklopedija, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/numerus-clausus> Numerus clausus (lat. zatvoreni broj), propisani ograničen broj osoba za prijam u neku školu, sveučilište, službu i dr. Uvodi se kao mjera sprječavanja prevelikog priljeva ljudi u službu s ograničenim brojem mjesta koja ih ne bi mogla sve primiti. U kontekstu Rumunjske 1920.-ih *numerus clausus* bio je usmjeren protiv židovskih studenata.

⁴³ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 8.

⁴⁴ Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 29.

⁴⁵ Cârstocea, „The Path to the Holocaust Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, 47.

⁴⁶ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 11.

i njegovi suradnici ideološki su razradili apstraktnu sliku Židova kao arhetipskog neprijatelja odgovornog za apsolutno svaki društveni problem.⁴⁷ Na gospodarskom planu Rumunjska je tijekom 1920.-ih ostvarila određene uspjehe jer se industrijski razvila i postala je šesti proizvođač nafte na svijetu.⁴⁸ Ipak, krajem desetljeća došlo je do ekonomske krize koja je omela provedbu reformi.⁴⁹ U nestabilnoj političkoj i gospodarskoj situaciji Rumunjska je ušla u novo desetljeće koje će se pokazati još presudnijim za budućnost države.

2. 3. Društveno-politička situacija u Rumunjskoj tijekom 1930.-ih

Zbog teških životnih uvjeta izazvanih ekonomskom krizom među rumunjskim seljacima intenzivirali su se antikapitalistički stereotipi vezani uz Židove, a dodatno je ojačala i njihova podrška desnim strankama.⁵⁰ Legionari su u ovakvoj situaciji vidjeli svoju priliku za politički uspjeh, a 1930. promijenili su ime svojeg pokreta iz Legija arkandela Mihaela u Željezna garda.⁵¹ Tijekom 1930.-ih godina u Rumunjskoj je vladao ozbiljan problem sa slobodama medija i zaštitom manjinskog stanovništva, jer su intelektualci koji su podržavali Židove do sredine 1930.-ih uspješno utišani ukidanjem demokratskog tiska, a uz to su ih dodatno napadali desničarski mediji.⁵² Događale su se i neke promjene na unutarpolitičkom planu. LANC se 1935. spojio s Nacionalnom agrarnom strankom Octaviana Goge i tada je osnovana radikalna antisemitska i antidemokratska Nacionalna kršćanska stranka.⁵³ Osim toga, ojačala je i Željezna garda zbog podrške skupine mladih intelektualaca koji su putem tri važna bukureštanska glasila promovirali legionarske stavove.⁵⁴ Podrška Željeznoj gardi ojačala je i zbog njezinog obećanja o podjeli konfiscirane židovske imovine seljacima,⁵⁵ pokazivanja razumijevanja za nevolje seljaka,⁵⁶ te apstraktnog oblika antisemitizma s kojim su se mogli poistovjetiti svi građani.⁵⁷ Rumunjski fašisti su pokušavali ostvariti suradnju s inozemnim antisemitskim pokretima, pa su se tako u prosincu 1934. na obalama Ženevskog jezera sastali s predstavnicima ekstremne

⁴⁷ Cârstocea, „The Path to the Holocaust Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, 48.

⁴⁸ Raul Cârstocea, „Students, Don the Green Shirt: The Roots of Romanian Fascism in the Antisemitic Student Movements of the 1920s“, u *Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies* (2012.), 48.

⁴⁹ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 471.

⁵⁰ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 84.-86.

⁵¹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 8.-9.

⁵² Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 60.-61.

⁵³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 9.

⁵⁴ Cârstocea, „Native fascists, transnational Anti-semites: The International Activity of Legionary Leader Ion I. Moța“, 225.

⁵⁵ Ian Kershaw, „Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.“, (Fraktura, 2017.), 259.

⁵⁶ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 517.

⁵⁷ Cârstocea, „The Path to the Holocaust Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, 50.

desnice iz još dvanaest država kako bi dogovorili okvir zajedničke akcije, iako se sudionici skupa na kraju nisu mogli složiti ni oko temeljnih načela zajedničke doktrine.⁵⁸ Na ovome kongresu nisu sudjelovali njemački predstavnici i manje pažnje je posvećeno „židovskom problemu“. Rumunjska strana je predložila radikalniji pristup antisemitizmu, ali ostale fašističke organizacije tome su se uglavnom protivile.⁵⁹ Možda su legionari zbog ideološke bliskosti u njemačkim nacistima mogli pronaći najpouzdanijeg vanjskopolitičkog partnera, ali Nijemci su bili skeptični prema legionarskom pokretu, unatoč tome što su legionari ostvarili izvjesni politički uspjeh.

O tome svjedoče i opći izbori 1937. na kojima je legionarska platforma Sve za domovinu dobila 15,58 % glasova, dok je Nacionalna kršćanska stranka (PNC) bila četvrta s 9,15 % glasova. Kralj Carol II. pokušao je osujetiti napredovanje legionarskog pokreta tako što je zanemario rezultate izbora i pozvao PNC da formira vladu.⁶⁰ Do kraja 1937. vlada je zatvorila dva demokratska glasila, uspješno je ograničila ustavna prava židovskog stanovništva, te je formirala paravojne postrojbe koje su napadale Židove i njihovu imovinu.⁶¹ U intervjuu koji je dao za Daily Herald 6. siječnja 1938., premijer Goga istaknuo je namjeru za oduzimanjem državljanstva i protjerivanjem 500 000 Židova iz Rumunjske.⁶² Krajem siječnja 1938. vlada je donijela dekret kojim je provedena revizija nacionalnosti, zbog čega su brojni Židovi izgubili prava stečena 1923.⁶³ Dana 11. veljače 1938. židovski liječnik i novinar Emil Dorian izrazio je zabrinutost zbog nedavno donesenih antisemitskih mjera, a iz teksta ovoga izvora može se primijetiti da je Dorian podržao raspuštanje vlade koju je smatrao previše represivnom.⁶⁴ Carol II. je u veljači 1938. raspustio vladu i uspostavio osobnu diktaturu, a uslijedila je velika represija legionarskog pokreta, uključujući ubojstvo Codreanu i većine legionarskih vođa.⁶⁵ Iako su brojni legionari pred kraljevim progonima pobjegli u Njemačku i postali inspirirani nacizmom, njemačko vodstvo je Carola II. smatralo najboljim jamcem njihovog utjecaja u Rumunjskoj.⁶⁶

⁵⁸ Kershaw, „Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.“, 243.

⁵⁹ Cârstocea, „Native fascists, transnational Anti-semites: The International Activity of Legionary Leader Ion I. Moța“, 228.-229.

⁶⁰ Cârstocea, „Students, Don the Green Shirt: The Roots of Romanian Fascism in the Antisemitic Student Movements of the 1920s“, 64.

⁶¹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 70.

⁶² Hausleitner, „Rumänien“, 329.

⁶³ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 62.

⁶⁴ Hausleitner, „Rumänien“, 337.

⁶⁵ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 13.

⁶⁶ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 11.

Isprva pozitivan stav nacista prema rumunjskom kralju promijenio se vrlo brzo, uslijed turbulentnih političkih i društvenih događaja.

2. 4. Uvođenje Antonescuove diktature

Kada se pružila dobra prilika, sovjetska vlada je 26. lipnja 1940. ultimatumom zatražila povlačenje rumunjske uprave iz Besarabije i sjeverne Bukovine u roku od četiri dana, na što je rumunjska vlada morala pristati, a brojni rumunjski civili i vojnici počeli su se povlačiti iz ovih područja u smanjenu državu.⁶⁷ U dokumentu od 4. srpnja 1940. jedan njemački konzul opisuje povlačenje rumunjske vojske iz Besarabije, te zatvaranje i strijeljanje komunista i Židova koje su vršile rumunjske vlasti kako bi kaznile te ljude zbog pobuna koje su poduzimali, ali i zbog napada na rumunjske trupe u povlačenju.⁶⁸ Od tada se rumunjska vojska počela uključivati u zločine na područjima Bukovine i Besarabije, čime je otvoren put budućem razvoju genocida. Upravo za vrijeme sovjetske aneksije Bukovine i Besarabije za rumunjskog premijera odabran je Ion Gigurtu, a u vrijeme njegovog mandata vlast se potpuno okrenula fašizmu i usvojila je najradikalnije mjere do tada, pa su mnogi ljevičari internirani u logore, a uvedene su i strože antisemitske odredbe.⁶⁹ Carolov režim konačno je propao nakon što je kralj pokazao oklijevanje u provedbi Druge Bečke arbitraže s kraja kolovoza 1940., kojom je Rumunjska morala predati određene teritorije Mađarskoj i Bugarskoj. Zbog toga je izgubio nacističku podršku i vlast je prepustio generalu Ionu Antonescuu.⁷⁰ Antonescu je služio na fronti u Prvom svjetskom ratu, nakon čega je postao vojni ataše u Parizu i Londonu, da bi 1933. postao načelnik Glavnog stožera, a između prosinca 1937. i ožujka 1938. obavljao je funkciju ministra obrane. Od 1938. je zahtijevao blisku suradnju s nacističkom Njemačkom.⁷¹ Stoga nije čudno što su nacisti upravo u njemu vidjeli najboljeg kandidata za Carolovog nasljednika. Kraljevsku titulu službeno je preuzeo Carolov sin Mihai I., ali stvarnu vlast je obnašala diktatura na čelu s generalom Antonescuom koji je odlučio surađivati s legionarskim pokretom.⁷² Vrlo brzo je postalo jasno da ova koalicija neće dugo opstati.

Legionari su nezadovoljni jačanjem Antonescuove moći krajem siječnja 1941. pokušali izvesti državni udar, pri čemu je došlo do uništavanja židovske imovine i spaljivanja dvije sinagoge, kao i do velikog pogroma u kojem je ubijeno 125 Židova.⁷³ Jedan građanin Bukurešta u svojem

⁶⁷ Hausleitner, „Rumänien“, 53.

⁶⁸ Hausleitner, „Rumänien“, 349.-351.

⁶⁹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 12.

⁷⁰ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 11.-12.

⁷¹ Hausleitner, „Rumänien“, 54.

⁷² Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 615.

⁷³ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 615.

dnevniku od 24. siječnja 1941. navodi da su u židovskim dućanima bili počupani kapci i razbijeni prozori, a židovi su pocrnjeli od požara. Također je napisao da su legionari pljačkali židovsku imovinu, a same Židove su izvlačili iz kuća, tukli, brutalno mučili i ubijali.⁷⁴ Događaji u Bukureštu označili su do tada najznačajniju eskalaciju antisemitskog nasilja, koje će dodatno evoluirati samo nekoliko mjeseci kasnije. Antonescu i legionari najviše su se sukobili oko pristupa rješenju „židovskog pitanja“ jer je general zastupao postupnu eskalaciju i radikalizaciju provođenjem antisemitskih mjera, dok su legionari zastupali nasilje i radikalnija rješenja. Hitleru je zbog planiranog napada na Sovjetski Savez odgovarala stabilnost u Rumunjskoj, zbog čega je podupro Antonescua, a ne legionare koje je smatrao neobuzdanima.⁷⁵ Antonescu se nakon gušenja ustanka još više približio nacističkoj Njemačkoj, ali Rumunjska je ipak ostala autonomna država u kojoj je general sam donosio odluke i nije ovisio o Hitleru. Ubrzo se pokazao antisemitski karakter nove vlasti jer je ona aktivno poticala židovsko iseljavanje, a osim toga je uvela zabranu braka Židova s etničkim Rumunjima, tjerala je Židove s radnih mjesta, preuzimala je njihovu imovinu i davala ju etničkim Rumunjima.⁷⁶ U dokumentu od 10. listopada 1940. Šeina Huna Avram iz naturalizirane židovske obitelji zamolila je generala Antonescua da joj ne oduzima jedinu imovinu koja joj je ostala na raspolaganju.⁷⁷ Ovaj izvor svjedoči o očaju pojedinih židovskih žrtava koje su u svojoj teškoj situaciji tražile pomoć od iste vlasti koja je radila protiv njih. Rumunjska je u samo dvadesetak godina doživjela ogromnu transformaciju jer je do Prvog svjetskog rata antisemitizam bio vođen odozgo i manifestirao se kroz javne antisemitske izjave i pravnu diskriminaciju Židova, a u periodu između dva svjetska rata došlo je do pojave radikalnih pokreta posvećenih borbi za isključivanje i eliminaciju Židova iz rumunjskog društva, kao i do organiziranog antisemitskog nasilja.⁷⁸ Ipak, skupina manjih pogroma vjerojatno se nikada ne bi pretvorila u genocid da za to nisu postojali povoljni uvjeti. Uğur Ümit Üngör ističe da ratne prilike utječu na prijelaz iz predgenocidnog u genocidno stanje.⁷⁹ U slučaju Rumunjske, antisemitsko nasilje poprimilo je masovne oblike kada su se za to pružile prilike koje je stvorilo izbijanje ratnog sukoba na istočnom frontu.

⁷⁴ Hausleitner, „Rumänien“, 374.-375.

⁷⁵ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 68.-69.

⁷⁶ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 14.-15.

⁷⁷ Hausleitner, „Rumänien“, 367.-368.

⁷⁸ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 9.

⁷⁹ Ümit Üngör, „Genocide, an Enduring Problem of our Age“, 18.

2. 5. Početak Holokausta u Rumunjskoj

Između veljače i lipnja 1941. bilo je sve očiglednije Antonescuovo pristajanje uz naciste. Antonescu je posjetio Hitlera u Berlinu 12. lipnja 1941. kako bi dogovorio vojno-političku suradnju za kampanju protiv Sovjetskog Saveza, jer je bio uvjeren u njemačku pobjedu.⁸⁰ Neki potezi rumunjske vlasti neposredno prije poduzimanja napada na Sovjetski Savez nagovijestili su što će se događati sa židovskim stanovništvom u okupiranim područjima. Tako je u dokumentu od 21. lipnja 1941. Antonescu izdao zapovijed o evakuiranju svih Židova iz sela Moldavije i Bukovine. Dio radno sposobnih Židova evakuiran je vlakovima u logor Tirgu Jiu, a židovske obitelji smještene su u sigurnije dijelove države. U istome dokumentu spominje se da će se sva imovina evakuiranih osoba predati lokalnim vlastima.⁸¹ Iako je ovaj dokument službeno izdan radi zaštite lokalnog židovskog stanovništva, evakuacija Židova zapravo je predstavljala svojevrstu evoluciju prema etničkom čišćenju u dijelovima istočne Europe pod rumunjskom upravom. Njemačko-rumunjski vojni pohod na Sovjetski Savez započeo je već sljedećeg dana, 22. lipnja 1941., a ubrzo se pokazao vrlo smrtonosnim, ne samo za vojnike sukobljenih sila, nego i za brojne civilne stanovnike istočnorumunjskih regija.

Uz njemačku i rumunjsku vojsku, na istočnoj fronti je djelovala i Einsatzgruppe D, koja je dobila zadatak nadgledanja likvidacije Židova na području južno od Cernăuța i Mogilev-Podolskog, pa sve do Crnog mora.⁸² Njemačko vodstvo na taj način je htjelo kontrolirati pozadinu fronta i osiguravati provođenje nacističkih naredbi na tome udaljenom prostoru. Rumunjska je ubrzo nakon napada vratila u svoj sastav Bukovinu i Besarabiju koje je u ljeto 1940. bila prisiljena predati Sovjetskom Savezu. Antonescu je bio nepovjerljiv prema tamošnjim Židovima zbog njihovih navodnih napada na rumunjsku vojsku koja se povlačila u lipnju 1940., a vladao je i strah od sovjetske prijetnje, zbog čega se razvila ideja o etničkom čišćenju slavenskog stanovništva.⁸³ Nepovjerenje koje je vladalo u prvim mjesecima rata ubrzo se manifestiralo i u tretmanu civilnog stanovništva, jer su odmah po aneksiji novih područja započele represije i ubojstva „nepoželjnih“ osoba. Zbog visokog vojnog morala i općeg mišljenja da će njemačko-rumunjska vojska lako poraziti Crvenu Armiju vojnici su odmah nakon osvajanja Bukovine i Besarabije započeli s implementacijom zločina, pogotovo nad osobama koje se smatralo potencijalnom prijetnjom u pozadini fronta. Antonescuov režim za regularnom vojskom je poslao žandare koji su dobili zadatak ubiti i protjerati sumnjivo

⁸⁰ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 16.

⁸¹ Hausleitner, „Rumänien“, 385.

⁸² Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 19.

⁸³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 4.

stanovništvo iz Bukovine i Besarabije.⁸⁴ Čini se da se prethodno izdana Antonescuova naredba o evakuaciji židovskog stanovništva počela provoditi ubrzo nakon napada na Sovjetski Savez, jer je na tisuće Židova iz ruralnih dijelova sjeverne Moldavije vlakovima prebačeno i internirano u kampove Tirgu Jiu, Craiova, Caracal i Turnu Severin.⁸⁵ Po ulasku u Besarabiju, rumunjski i njemački vojnici počeli su ubijati židovsko stanovništvo po selima, a ono u gradu su uglavnom zatvarali u geta i improvizirane logore.⁸⁶ U provođenje zločina se aktivno ili posredno uključilo i lokalno stanovništvo. Rumunjski seljaci u Besarabiji isprva su pomagali novopridošlim trupama prokazivanjem židovskog stanovništva, a osim toga su i osobno sudjelovali u hapšenjima, pljačkama, prelaćivanjima, pa čak i ubojstvima Židova.⁸⁷ Slična situacija je vladala i u Bukovini, gdje je lokalno stanovništvo također sudjelovalo u ubojstvima Židova još od početka srpnja 1941., kada je okupiran ovaj teritorij.⁸⁸ Dakle, ove dvije regije karakterizirao je genocid odozdo pomiješan s genocidom odozgo, što znači da su u zločinima jednako sudjelovali lokalni stanovnici, kao i novopridošla rumunjska vojska i policija.

Jedan od najgorih antisemitskih ispada koji se dogodio tijekom Holokausta u Rumunjskoj izbio je svega nekoliko dana nakon zajedničkog njemačko-rumunjskog napada na Sovjetski Savez. Riječ je o pogromu u pograničnom gradu Iașiu koji se dogodio krajem lipnja i početkom srpnja 1941., pri čemu je ubijeno na tisuće Židova koje se prema „judeo-boljševičkom“ mitu smatralo sovjetskim simpatizerima i suradnicima. Za odluku o provedbi ovoga pogroma bio je direktno odgovoran Ion Antonescu koji je naredio „čišćenje“ Iașia od Židova pod optužbom da su oni sovjetski suradnici i da bi mogli ugroziti pozadinu rumunjske vojske. Rumunjska tajna služba je 25. lipnja proširila glasinu o sovjetskim padobrancima koji su se spustili u Iași i tako je pokrenula pogrom.⁸⁹ Isprva se činilo da se neće dogoditi nikakva vrsta nasilja i da će napeta situacija biti riješena mirnim putem. Ravnatelj policije Iașia u proglasu od 27. lipnja naredio je policijskim istražnim grupama da identificiraju sve osobe pomoću važećih isprava, pretraže sumnjive stanovnike i njihovu imovinu, te odvedu sumnjivce u policijske postaje kako bi spriječili njihove špijunske aktivnosti ili pomaganje ratnom neprijatelju.⁹⁰ Od 28. lipnja počeli su se događati prvi oblici nasilja, a lokalne vlasti su ga tolerirale i opravdavale. Neki Židovi

⁸⁴ Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 93.

⁸⁵ Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, 66.

⁸⁶ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 142.

⁸⁷ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 145.

⁸⁸ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 20.

⁸⁹ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 616.

⁹⁰ Hausleitner, „Rumänien“, 386.-387.

koji su bili odvođeni u policijske postaje po putu su maltretirani i ubijani, a počinitelji su često pljačkali njihove dragocjenosti i imovinu.⁹¹ Ubrzo je nastupilo opće bezakonje i svatko je slobodno mogao maltretirati Židove i otimati njihovu imovinu. Veća skupina Židova koja je preživjela ubijanje, bez hrane i vode je ugurana u vlakove koji su unatoč velikoj vrućini besciljno putovali okolnim područjem.⁹² Tijekom pogroma u Iașiu stradao je velik broj žrtava, od kojih su neke stradale u direktnim ubojstvima, a neke indirektno zbog teških uvjeta u transportnim vlakovima. Kako se nasilje odvijalo na području Rumunjske koja je bila autonomna država, odgovornost za njega ne pripada Nijemcima, nego osobno Ionu Antonescu koji je donio odluku o poduzimanju pogroma. Čini se da su lokalne rumunjsko-njemačke vojne i obavještajne službe samo provodile Antonescuove odluke puštajući počinitelje da slobodno djeluju. Iako su zbog toga ispadi bili neorganizirani, pogrom u Iașiu označio je početak evolucije nasilja i angažmana vojske u činjenju zločina nad civilima na rumunjskom teritoriju.

2. 6. Nastavak i preobrazba nasilja

Rumunjske vojne vlasti vrlo su ozbiljno shvatile zadatak etničkog čišćenja novoosvojenog teritorija i brzo su se prihvatile njegove provedbe. Tako su rumunjske trupe već krajem srpnja 1941. iz Besarabije prema Dnjepru poslale konvoje s tisućama Židova, ali Nijemci su ovu akciju smatrali preuranjenom i vratili su natrag deportirano stanovništvo. Čekajući daljnje deportacije, rumunjske vlasti su uspostavile niz tranzitnih logora i geta.⁹³ Iz ovoga događaja može se zaključiti da je rumunjska vlast neovisno o Nijemcima pokušala provoditi vlastitu politiku etničkog čišćenja. Ipak, u prvim mjesecima rata rumunjske vojne vlasti odlučile su djelovati sukladno njemačkim ratnim planovima, pa su stoga njemački vojnici u određenoj mjeri djelovali na tijek provedbe etničkih čišćenja u rumunjskim teritorijima.

Njemačka je 30. kolovoza 1941. Rumunjskoj službeno dodijelila regiju Pridnjestrovlje za administraciju, sigurnosna pitanja i u svrhu gospodarskog iskorištavanja.⁹⁴ Ovaj teritorij je bio vrlo sumnjiv u očima rumunjskih vlasti jer nije pripadao povijesnoj Rumunjskoj, a uglavnom ga je naseljavalo slavensko stanovništvo koje je govorilo ruski ili ukrajinski, bilo je u velikoj mjeri ateističko, a Židovi su imali visok društveni status i miješali su se brakovima s lokalnim stanovništvom.⁹⁵ Slavensko stanovništvo Rumunjske je bilo sumnjivo zbog straha da podržava

⁹¹ Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, 71.-72.

⁹² Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 616.

⁹³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 20.

⁹⁴ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 20.

⁹⁵ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 177.

Sovjetski Savez i zato su neki etnički Ukrajinci i Rusi bili zatvoreni u koncentracijskim logorima na Dnjestru.⁹⁶ Lako je shvatiti motive rumunjske vlade za poticanje etničkog čišćenja Pridnjestrovlja, ali čini se da se lokalni stanovnici nisu poistovjećivali s okupacijskom vlašću. Stanovnici Pridnjestrovlja uglavnom nisu napadali Židove, nego su brutalne postupke vršili policajci ili vojnici koji su došli iz stranih područja.⁹⁷ Stoga se može zaključiti da je genocid u Pridnjestrovlju uglavnom provođen odozgo i nikada nije naišao na masovnu podršku i sudjelovanje lokalnog stanovništva kao u Bukovini i Besarabiji.

Kako bi došlo do intenzivne provedbe genocida, vrlo je bitna interakcija između državne i lokalne vlasti s jedne strane, te počinitelja s druge strane. Zapovijedi o genocidima mogu doći s najviše državne razine, ali za njihovu provedbu je zaslužna središnja razina društva koja se sastoji od službenika koji provode odluke političkog vrha.⁹⁸ U slučaju Rumunjske državni vrh predstavljaju Antonescu i njegovi najbliži suradnici, a upravo su oni odredili koja područja treba očistiti od neprijatelja. Kako bi to postigli predvodili su radikalizaciju, primjerice označavanjem neprijatelja kao „opasnih partizana“ i sl. Na područjima koje je Rumunjska okupirala djelovali su civilni i vojni službenici koji su trebali implementirati Antonescuove zakone na teritoriju pod njihovom jurisdikcijom. Konačno, na najnižoj razini nalazili su se počinitelji, uglavnom rumunjski vojnici i žandari, ali i lokalno stanovništvo. Kako u Pridnjestrovlju lokalni stanovnici nisu svojevrijem pristajali uz režimsku antisemitsku i nasilnu retoriku, moralo ih se prisilno potaknuti na poslušnost. Zato je u kolovozu 1941. rumunjski general Hugo Schwab na tri lokalna jezika proglasio da se Židovi iz Pridnjestrovlja moraju samostalno prijaviti vlastima unutar deset dana ili će u suprotnom biti ubijeni. Isto tako, pod prijetnjom zatvora i novčane kazne lokalnom stanovništvu je zabranjeno da skriva Židove.⁹⁹ Iz ovog slučaja je evidentno da su pripadnici lokalne okupacijske vlasti ponekad mogli donositi zakonske propise kojima su odlučivali o provedbi genocidne politike, ali oni su morali biti usklađeni sa službenom politikom režima. Rumunjska vlada i službenici na okupiranim područjima svakako su bili u interakciji, ali čini se da su odluke lokalne vlasti bile presudnije za implementaciju zločina jer su donesene upravo na području gdje su obitavale žrtve, dok je centralna vlast bila previše udaljena od tih područja da bi mogla efektivno organizirati provedbu genocida.

⁹⁶ Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 113.

⁹⁷ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 182.-183.

⁹⁸ Ümit Üngör, „Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model“, 124.

⁹⁹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 181.

Antonescuova vlada je u ljeto i jesen 1941. tajno pregovarala s nacistima o deportaciji rumunjskih Židova u poljski logor Bełżec i dogovorila je deportaciju cjelokupne židovske manjine, osim 17 000 Židova koji su bili neophodno potrebni rumunjskoj ekonomiji.¹⁰⁰ Iako se činilo da su pregovori plodonosni, rumunjska vlada je tada samo deklarativno pristala na deportacije u nacističke logore u Poljskoj, ali u praksi se ništa nije poduzelo po tome pitanju. U isto vrijeme se nastavilo provoditi konkretne planove rješavanja „židovskog pitanja“ u pograničnim regijama. Od 4. rujna 1941. rumunjske vlasti su počele provoditi nacionalizaciju sve imovine Židova iz Besarabije.¹⁰¹ Upravo se u politici nacionalizacije židovske imovine može usporediti odnos režima prema Židovima u nedavno anektiranim područjima, te prema onima na području Rumunjske u granicama prije Prvog svjetskog rata. Politika izvlaštenja židovske imovine bila je mnogo stroža u Bukovini i Besarabiji nego u Starom kraljevstvu i južnoj Transilvaniji. Isto tako, Židovi iz Starog kraljevstva nisu morali nositi Davidovu zvijezdu, nisu bili deportirani u Pridnjestrovlje, a u Starom kraljevstvu nisu uspostavljena niti geta, dok je potpuno obratna situacija vladala za Židove iz Bukovine i Besarabije.¹⁰² Stoga se može zaključiti da su Židovi iz Starog kraljevstva imali nešto bolji status u odnosu na njihove sunarodnjake u istočnim teritorijima.

Aktivno se radilo i na planovima deportacije židovskog stanovništva. Dana 16. rujna 1941. započele su deportacije Židova iz Besarabije u Pridnjestrovlje. U listopadu su započele deportacije Židova iz Bukovine, a ovaj proces je završen sredinom prosinca 1941.¹⁰³ Ipak su režimu „korisni“ Židovi privremeno smjeli ostati na okupiranim područjima. Ion Antonescu je sredinom listopada odlučio da 15 000 do 20 000 ekonomski korisnih Židova može ostati u Bukovini, a za to vrijeme su se etnički Rumunji trebali obučavati da ih zamijene u tvrtkama i industriji, nakon čega bi i ti Židovi bili protjerani.¹⁰⁴ Dakle, Antonescuov režim htio je eliminirati sve Židove u novopripojenim regijama, ali ih je prije toga pokušao iskoristiti za vlastite planove „rumunjizacije“ ekonomije i ostalih sličnih projekata.

Uz etničko čišćenje teritorija putem deportacija, nastavila su se primjenjivati i ubojstva civila. Do prekretnice prema nasilju većeg intenziteta došlo je nakon velikog pogroma koji se dogodio u listopadu 1941. u ukrajinskom gradu Odesi. Rumunjske i njemačke trupe umarširale su u grad 16. listopada 1941. i odmah su počele provoditi rasističku politiku. Nakon što je 22. listopada

¹⁰⁰ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 23.-24.

¹⁰¹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 165.

¹⁰² Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 14.-15.

¹⁰³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 22.

¹⁰⁴ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 114.

1941. u Rumunjskom vojnom stožeru u Odesi eksplodirala bomba koja je ubila 61 osobu, Ion Antonescu je naredio represije protiv „komunista“ i „Židova“, nakon čega je rumunjska vojska ubila oko 40 000 Židova, uglavnom vješanjem ili strijeljanjem na gradskim trgovima i u okolnim mjestima blizu Odese.¹⁰⁵ Ovaj grad je rumunjskim vlastima bio sumnjiv jer se prije rumunjske okupacije nalazio u sastavu Sovjetskog Saveza, pa je postojala opasnost da lokalno stanovništvo neće prihvatiti novopridošlu njemačko-rumunjsku vojsku.¹⁰⁶ Masakr proveden nakon incidenta u Odesi pokazao se ključnim za eskalaciju nasilja na rumunjskim novoosvojenim područjima, a za njega je u potpunosti bila kriva Antonescuova vlast jer Nijemci nisu vršili pritisak na svoje saveznike da provode zločine.¹⁰⁷ Iz primjera ovog pogroma možemo zaključiti da su odluke o provedbi nasilja dolazile s rumunjskog državnog vrha i nisu ovisile o njemačkom političkom ili vojnom vodstvu.

Nijemci sve do početka 1942. nisu vršili pritisak na Rumunje da provode genocid i etnička čišćenja jer su i sami eksperimentirali s različitim rješenjima „židovskog pitanja“. Nakon što je propao njihov plan da se Židove protjera na otok Madagaskar počeli su razmatrati i radikalnija rješenja, da bi na Wannsee konferenciji održanoj 20. siječnja 1942. kao „Konačno rješenje“ usvojili fizičku eliminaciju Židova. Od tada su njemački diplomati počeli zahtijevati od Rumunjske da implementira takva rješenja, a iako se rumunjska vlast formalno složila s njemačkim planom i dalje je nastavila provoditi imigracije Židova kao glavni oblik rješenja „židovskog pitanja“.¹⁰⁸ To samo potvrđuje da Rumunjska nije ovisila o Njemačkoj i da je vodila autonomnu politiku etničkog čišćenja. Antonescuov režim nastavio je i sa zatvaranjem Židova u logore, ali životni uvjeti u tim logorima često su bili nehumani. U siječnju 1942. proširila se epidemija tifusa od koje su umrli brojni deportirani Židovi, a zbog nemogućnosti ukopa leševa bolest se sve više počela širiti. Osim toga, nedostajalo je hrane, odjeće i skloništa, a uz to je vlast često iskorištavala bukovinske i besarabijske Židove za prisilni rad.¹⁰⁹ Tijekom 1942. nastavile su se akcije deportacija nepoželjnog stanovništva u Pridnjestrovlje, a iako se na prvi pogled radi o teritorijalnom rješenju, deportacije su ipak na određen način predstavljale sustav provedbe genocida zbog nemogućih životnih uvjeta kojima su bile podvrgnute žrtve.

¹⁰⁵ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 210.-212.

¹⁰⁶ Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 126.-127.

¹⁰⁷ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 21.

¹⁰⁸ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 80.-81.

¹⁰⁹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 23.

U svibnju 1942. Antonescu je naredio da se u Pridnjestrovlje deportiraju Židovi koji su bili aktivni komunisti, oni koji su bili internirani u logoru Târgu-Jiu, te oni koji su u zatvorima izdržavali sudske kazne.¹¹⁰ Isti mjesec je po Antonescuovoj naredbi stvoreno nekoliko kategorija „problematičnih“ Roma, a velik dio njih je između lipnja i listopada 1942. deportiran u Pridnjestrovlje.¹¹¹ Žrtve se ponekad nisu mogle spasiti niti promjenom vjere. Tako se u dokumentu od 13. srpnja 1942. spominje Antonescuova naredba o deportaciji pokrštenih Židova u Pridnjestrovlje.¹¹² Antonescuov režim je također imao loš odnos prema neoprotestantima jer su oni imali prigovor savjesti na služenje u vojsci, a u kolovozu 1942. je oko 2000 neoprotestanata deportirano u Pridnjestrovlje.¹¹³ Istovremeno je rumunjska vlast došla u svojevrsni konflikt s predstavnicima etničkih Nijemaca u Rumunjskoj. U memorandumu od 18. kolovoza 1942. oni su se žalili da etnički Rumunji imaju više prava u prisvajanju bivše židovske imovine od etničkih Nijemaca.¹¹⁴ Bez obzira na ove trzavice, rumunjska vlast je nastavila pregovarati s nacistima o planu deportacije Židova. Tako je u rujnu 1942. sastavljen plan deportacija Židova iz Rumunjske, ali je pritom navedeno da se neće deportirati Židovi oženjeni etničkim Rumunjima, oni kršteni u grčko-pravoslavnoj ili katoličkoj vjeroispovijesti prije 9. kolovoza 1940., oni koji su podložni stranim državama, Židovi potrebni za nacionalno gospodarstvo, izuzeti s prisilnog rada, stariji od 65 godina, visokoobrazovani i odlikovani Židovi, bivši ratni dobrovoljci, invalidi, udovice i ratna siročad.¹¹⁵ Također je postojala razlika u odnosu režima prema Židovima ovisno o njihovom mjestu stanovanja. Tako su Židovi iz pograničnih područja Bukovine i Besarabije deportirani u Pridnjestrovlje, a one iz Starog Kraljevstva i južne Transilvanije rumunjska vlast je namjeravala deportirati u nacističke logore u Poljskoj.¹¹⁶ Stoga se može zaključiti da je Antonescu pregovarao s nacistima o deportaciji samo jednog dijela židovske manjine, a čak je i u tome slučaju nametnuo ograničenja. Ovo se nikako nije svidjelo njemačkom vodstvu zbog čega je ono odlučilo stvoriti dodatni pritisak na rumunjsku vladu. Zbog toga su početkom rujna 1942. u Bukurešt poslali atašea Horsta Böhmea kako bi on prisilio Rumunje na prihvaćanje njemačkih genocidnih planova. Ipak, niti novi ataše nije uspio prisiliti rumunjsku vladu da pristane uz

¹¹⁰ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 23.

¹¹¹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 24.-25.

¹¹² Hausleitner, „Rumänien“, 421.-422.

¹¹³ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 25.

¹¹⁴ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 88.

¹¹⁵ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 85.-86.

¹¹⁶ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 23.

njemačko rješenje „židovskog pitanja“.¹¹⁷ Rumunjska je službeno pristajala uz nacističku politiku samo dok je njemačko-rumunjsku vojsku na istočnom frontu služila ratna sreća i dok su se rumunjski vlastodršci osjećali sigurno. S promjenom situacije došlo je i do određenih promjena u službenoj politici Antonescuovog režima. Ubrzo se pokazalo da od prethodnog njemačko-rumunjskog dogovora o deportacijama Židova neće biti ništa.

2. 7. Promjena odnosa prema žrtvama Holokausta

U dokumentu od 5. listopada 1942. njemački izaslanik u Bukureštu izvijestio je o promjeni u rumunjskoj politici i odbacivanju njemačkog plana deportacije rumunjskih Židova.¹¹⁸ Ovaj strah njemačkih predstavnika u Rumunjskoj ubrzo se pokazao opravdanim. U listopadu 1942. rumunjska vlada je najavila obustavu deportacija u Pridnjestrovlje i Poljsku.¹¹⁹ Antonescu se u prosincu 1942. odlučio za rješavanje židovskog pitanja imigracijom Židova u Palestinu umjesto njihovom deportacijom, a to je i javno objavio.¹²⁰ Smatra se da je ovaj potez povukao zbog straha od mogućih posljedica ako nastavi s politikom deportacija i ubojstava nepoželjnih manjina. Antonescu je uvidio da bi Sovjetski Savez mogao pobijediti na istočnoj fronti, te je zbog straha od moguće osvete prekinuo pregovore o deportacijama s njemačkim predstavnicima i pokušao je poboljšati uvjete u logorima u Pridnjestrovlju.¹²¹ Došlo je i do sve češćih medijskih i diplomatskih pritisaka savezničkih predstavnika i međunarodnih organizacija na tretman Židova i manjina u Rumunjskoj. Čini se da su protesti židovskih političkih i vjerskih predstavnika u Rumunjskoj, te protesti stranih diplomata i institucija, uvelike utjecali na Antonescuovu odluku o prestanku deportacija.¹²² I savezničke države su izvršile određen pritisak na Rumunjsku. Američka vlada je već potkraj rujna 1942. poslala verbalnu notu rumunjskoj vladi sa zahtjevom zaustavljanja deportacije židovskog stanovništva pod prijetnjom odmazde nad rumunjskim državljanima u SAD-u.¹²³ Antonescu se također dojmio radijski govor britanskog premijera Churchilla u kojem je izjavio da je u sporazumu s američkim predsjednikom Rooseveltom iz listopada 1942. utvrđeno da će nakon rata krivci za masovne zločine biti izvedeni pred vojne sudove.¹²⁴ Rumunjski diktator je s jedne strane htio

¹¹⁷ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 92.

¹¹⁸ Hausleitner, „Rumänien“, 444.-448.

¹¹⁹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 24.

¹²⁰ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 94.

¹²¹ Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 180.-181.

¹²² Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, 246.

¹²³ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 93.

¹²⁴ Hausleitner, „Rumänien“, 67.

izbjeći potencijalnu kaznu za zločine koje je naredio, a s druge strane je Rumunjsku htio približiti Saveznicima, možda kalkuirajući o budućem prelasku na njihovu stranu. Također je moguće da je boljim tretmanom Židova htio osigurati povoljnije poslijeratne uvjete za Rumunjsku u slučaju da Saveznici odbiju suradnju s njegovim režimom. Kombinacija loše ratne situacije i sve većih pritisaka izvana tako su prisilile Antonescua da potpuno promijeni svoj politički kurs.

Iako su došli do izražaja tek pri kraju sukoba na istočnoj fronti, Saveznici su kao vanjski akteri utjecali na promjenu rumunjske genocidne politike presudnije od Nijemaca u sve četiri godine Antonescuovog režima. Holokaust u Rumunjskoj bio je vrlo specifičan jer je tekao obrnuto od ostalih genocida u istočnoj Europi. Rumunjska je ubijala Židove prije nego što je Njemačka to od nje zatražila, da bi kasnije obustavila otpremanje Židova u smrt, upravo kada je Njemačka na tome inzistirala.¹²⁵ Također se čini nevjerojatno da je isti režim koji je započeo s progonima i ubojstvima nepoželjnih manjina kasnije u velikoj mjeri ublažio odnos prema njima. Po tome je Holokaust u Rumunjskoj također specifičan u odnosu na ostale genocide u tadašnjoj Europi.

Nacisti su se žestoko protivili Antonescuovom planu rješavanja „židovskog pitanja“ koji se odnosio na prestanak masovnih deportacija i politiku emigracije Židova u Palestinu, a bojali su se i njegovog suverenog načina vladanja, zbog čega je došlo do novih trzavica. U jesen 1943. nacisti su počeli sumnjati da bi Antonescu mogao potpisati separatan mir sa savezničkim silama, pa su potajno počeli naoružavati etničke Nijemce u Rumunjskoj kako bi se oni mogli obraniti u slučaju rumunjske izdaje. Antonescu je doznao za ove ilegalne aktivnosti i protestirao je protiv njih tijekom svojeg posjeta Njemačkoj u ožujku 1944., nakon čega je oružje predano rumunjskim vlastima.¹²⁶ Ovaj događaj je samo pokazivao da je Rumunjska prolazila kroz kaotičnu i vrlo nestabilnu situaciju, kako u unutarnjoj, tako i u vanjskoj politici. Bilo je sve očiglednije da će Rumunjska izgubiti rat, a kako je sukob odmicao tretman Židova bio je sve povoljniji. Tako je u drugoj polovici prosinca 1943. započela djelomična repatrijacija Židova koji su bili deportirani u Pridnjestrovlje, pa je velik broj njih vraćen u rodne gradove. U ožujku 1944. godine Antonescu je naredio i opću repatrijaciju.¹²⁷ Bilo je očito da se četverogodišnja represivna politika koju je provodio Antonescuov režim bliži kraju. Kralj Mihael I. je 23. kolovoza 1944. svrgnuo Iona Antonescua u državnom udaru, a ubrzo nakon toga je naređeno

¹²⁵ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 592.

¹²⁶ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 89.-90.

¹²⁷ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 24.

rumunjskim trupama da prestanu s napadima na sovjetsku vojsku.¹²⁸ Promjenom vlasti i prestankom vojnih aktivnosti konačno je završio i Holokaust u Rumunjskoj.

Genocid i etnička čišćenja uglavnom su se događali u Bukovini, Besarabiji i Pridnjestrovlju. Zbog regionalnih karakteristika ovih područja implementacija i intenzitet Holokausta razlikovali su se upravo ovisno o regiji. Autorica Diana Dumitru spominje da je u Pridnjestrovlju dvadesetogodišnja sovjetska vlast razvijala politiku koja nije bila antisemitska i pokušala je integrirati Židove u društvo, dok su stanovnici Besarabije nastavili s prijašnjom agresivnom antisemitskom politikom.¹²⁹ Ako se imaju u vidu ove međuregionalne razlike onda je jasno zašto su stanovnici Besarabije bili skloniji nasilju nad Židovima, dok stanovnici Pridnjestrovlja nisu bili toliko skloni antisemitskom nasilju. S druge strane, lokalno stanovništvo Bukovine uglavnom se ponašalo slično kao ono u Besarabiji. Ipak, između ove dvije regije također je postojala razlika u implementaciji zločina, o čemu svjedoče i brojke. U Bukovini su rumunjska vojska i civili ubili barem 4000 Židova, dok su u Besarabiji ubili njih 12 000.¹³⁰ U razdoblju između dva svjetska rata 10,9 posto rumunjskih Židova živjelo je u Bukovini, a njih 7,2 posto u Besarabiji.¹³¹ Dakle, bez obzira na veći postotak Židova u Bukovini od onih u Besarabiji, u potonjoj regiji je ubijeno više njih tijekom Holokausta u Rumunjskoj. Do ovakve razlike došlo je uslijed različitih okolnosti koje su vladale u ovim regijama. Žandari su bili mnogo ubojitiji u Besarabiji nego u sjevernoj Bukovini gdje su borbe brzo završile, gdje vojna vlast nije u većoj mjeri poticala ubojstva, a ondje je također bio manji utjecaj njemačkih paravojnih postrojba na rumunjske vojnike.¹³² Čini se da je prisutnost njemačkih počinitelja bila vrlo važan čimbenik u intenzitetu provedbe zločina. Tako je bez obzira na rumunjski antisemitizam koji je bio mnogo jači od nizozemskog ili grčkog, u Nizozemskoj i Grčkoj koje su bile pod direktnom nacističkom okupacijom ubijeno oko 75 posto židovskog stanovništva, a u Rumunjskoj koja je bila nacistički saveznik ubijena je otprilike polovica židovskog stanovništva.¹³³ Možda se čini da je velik dio rumunjskih Židova preživio Holokaust, ali na to su svakako utjecale vanjske okolnosti koje su prisilile Antonescua da promijeni svoju genocidnu politiku. Holokaust u Rumunjskoj jedan je od rijetkih primjera u kojem je domaći

¹²⁸ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 25.

¹²⁹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 5.

¹³⁰ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 16.

¹³¹ Cârstocea, „Students, Don the Green Shirt: The Roots of Romanian Fascism in the Antisemitic Student Movements of the 1920s“, 44.

¹³² Harward, „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, 113.-114.

¹³³ Michael Mann, „The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing“, (Cambridge University Press, 2005.), 279.

režim uz velik stupanj autonomije u odlučivanju poticao zločine nad vlastitim stanovništvom i na vlastitom državnom teritoriju. Oko 428 000 Židova preživjelo je Holokaust u Rumunjskoj, dok je druga polovica stradala zbog politike Antonescuovog režima.¹³⁴ Kako bi se bolje shvatili genocid i etnička čišćenja poduzeti u Rumunjskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata, potrebno je analizirati najbitnije pristupe istraživača Holokausta.

2. 8. Intencionalistička i funkcionalistička perspektiva Holokausta u Rumunjskoj

Između brojnih pristupa analizi genocida i etničkih čišćenja najbitnije je istaknuti one koji ispituju odnos između planiranja nasilja i spontanog nastanka nasilja. Ove dvije pozicije prvotno su nastale iz debata o procesu donošenja političkih odluka u nacističkoj Njemačkoj, pri čemu se ispitivala odgovornost Hitlera i njegovih najbližih suradnika za pokretanje Drugog svjetskog rata, a zatim i Holokausta. Dvije glavne pozicije koje su nastale iz ovih rasprava nazivaju se intencionalizam i funkcionalizam, a kako su primjenjive na slučaj Holokausta koji je provela nacistička Njemačka, tako su primjenjive i u kontekstu genocida, te etničkih čišćenja koje je proveo Antonescuov režim u Rumunjskoj. U tekstu koji slijedi detaljnije će se analizirati obje perspektive i pojasnit će se koja je od njih više primjenjiva na Holokaust u Rumunjskoj.

Raspravljajući o genocidu koji je proveo Hitlerov režim, dio povjesničara koji su nazvani funkcionalisti zauzeo je stav da je za nastanak nasilja bila presudna uloga birokratske mašinerije, dinamička interakcija različitih komponenti nacističkih institucija, te postupna društvena radikalizacija koja je dovela do pojave Drugog svjetskog rata i genocida.¹³⁵ Takav stav usko je povezan s idejom A. D. Mosesa o univerzalizmu, koji ističe ulogu bezličnih struktura na posredovanje u ljudskoj akciji.¹³⁶ Povjesničari koji zastupaju funkcionalističku perspektivu nastanak nasilja skloni su pripisivati okolnostima koje nisu planirane i koje su često nepredvidive, kao što je postupni rast radikalizma u nekome društvu, kao i neusklađenost državne administracije, koja stvara preduvjete za nasilje. Funkcionalisti su zbog koncentracije na nežive strukture i procese manje pažnje posvetili proučavanju osobnog djelovanja pojedinaca. Zbog toga se razvila druga perspektiva koja je isticala važnost direktnog plana i odluka nacističkog vodstva za pokretanje rata i genocida.¹³⁷ Ovaj historiografski pravac, nazvan intencionalizam, odgovara ideji A. D. Mosesa o partikularizmu, poziciji koja ističe ljudsko posredovanje u zločinima.¹³⁸ Zbog isticanja različitih aspekata genocidne politike, pripadnici

¹³⁴ Cârstocea, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, 16.

¹³⁵ Mason, „Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism“, 24.

¹³⁶ Moses, „Structure and agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his critics“, 194.

¹³⁷ Mason, „Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism“, 27.-28.

¹³⁸ Moses, „Structure and agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his critics“, 194.

funkcionalističke i intencionalističke perspektive zauzeli su potpuno drugačije stavove i dugo su vodili međusobne debate kako bi pobili protivničke argumente.

Argumente obje „škole“ moguće je primijeniti i na slučaj genocida koji je proveo Antonescuov režim. Intencionalistička perspektiva vjerojatno je najviše primjenjiva na Rumunjsku između dva svjetska rata. U rumunjskom društvu je zbog dugotrajne ksenofobne tradicije postojala predispozicija za antisemitizam, ali on se nikada nije morao pretvoriti u genocid nad Židovima. U jednom trenutku rumunjsko društvo se prebacilo s isticanja mentalnih projekcija neprijatelja na konkretne zahtjeve za eliminiranjem tih „neprijatelja“, a neki istraživači pojašnjavaju kako može doći do ovakvih fenomena. Michael Mann ističe da do nasilja može doći kada se pojam narod shvati u etničkim terminima jer etničke grupe predstavljaju skupine ljudi koje dijele zajedničku kulturu i baštinu, čime se razlikuju od svih ostalih skupina. Ako se većina ljudi u nekom narodu prikazuje kao jedna velika etnička zajednica, onda se nacionalne i vjerske manjine može doživjeti kao stranu etničku zajednicu koja ne pripada narodu i koja predstavlja prijetnju naciji.¹³⁹ Slična stvar dogodila se i u međuratnoj Rumunjskoj u kojoj su ojačale nacionalne i etničke ideje, a pripadnici manjina su se počeli prikazivati kao organska prijetnja rumunjskoj naciji, odnosno kao unutarnji neprijatelji koji rade protiv države. Tako se s vremenom razvila ideja o potrebi eliminiranja tih unutarnjih neprijatelja, pa čak i ubojstvima. Kod određenog broja rumunjskih stanovnika tako se razvila intencija, odnosno apstraktan plan o eliminaciji svih „neprijatelja Rumunjske“. Takav prevladavajući mentalitet proizveo je želju za uništenjem nepoželjnih stanovnika, iako Rumunji nisu imali nikakav pisani plan po kojem su trebali djelovati. Brojni političari, intelektualci i ostale utjecajne osobe, isticale su vlastite „planove“ o načinu eliminiranja zamišljenih rumunjskih neprijatelja, a dio stanovništva je preuzeo njihove stavove. Najradikalniji su bili legionari koji su kroz svoju retoriku i djelovanje poticali Rumunje na ubojstva njihovih nepoželjnih sugrađana.¹⁴⁰ U normalnim okolnostima nije moglo doći do masovnih ubojstava ljudi, ali ona su se najbolje mogla prikriti izbijanjem rata na istočnoj fronti.

U ratnoj situaciji započeli su prvi masovni zločini koje su uz rumunjske vojnike i policajce djelomično činili i lokalni stanovnici, ali oni su uglavnom djelovali na principu impulzivnih akcija. Iako je nasilje bilo impulzivno, počinitelji su ipak znali nad kime ga smiju vršiti, a nad kime ne smiju, jer su državni ideolozi i propaganda jasno zacrtali cilj koji su stanovnici, ali i državni službenici, trebali slijediti. Taj cilj je bila eliminacija Židova i ostalog stanovništva koje

¹³⁹ Mann, „The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing“, 3.

¹⁴⁰ Cârstocea, „The Path to the Holocaust Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, 44.

nije odgovaralo Antonescuovom režimu. Dakle, počinitelji su znali koje skupine trebaju napadati i zapravo su djelovali u skladu s političkim ciljem koji je promovirao Antonescuov režim, a to je bilo čišćenje teritorija od Židova i drugih nepoželjnih manjina. Ipak, među počiniteljima nije postojao konsenzus kako planski i organizirano izvesti nasilne akcije i zato su se više instance trebale uključiti u planiranje.

Zbog toga je genocid djelomično bio vezan uz politiku Antonescuovog režima. Istraživači koji zastupaju intencionalističko stajalište vjerojatno smatraju da je Antonescu detaljno isplanirao svoj dolazak na vlast i kasnije provođenje ubojstava nepoželjnog stanovništva. Ipak, Antonescu je došao na vlast igrom slučaja, nakon što su ga poduprli nacisti koji su se razočarali kraljem Carolom II. i odlučili ga zamijeniti. Kako je Antonescu preuzeo vlast u rujnu 1940. godine, nije vjerojatno da je u samo nekoliko mjeseci, odnosno do početka napada na Sovjetski Savez u lipnju 1941., osmislio detaljan plan eliminiranja nepoželjnog stanovništva iz Rumunjske. Intencionalisti bi u tome slučaju mogli reći da je Antonescu mnogo prije preuzimanja vlasti stvorio ideju rasno čiste Rumunjske, a onda ju je samo trebao primijeniti kada je već došao na vlast. Teško je raspravljati o pitanju je li se kod Antonescua genocidno razmišljanje razvilo mnogo prije početka Holokausta u Rumunjskoj ili samo malo prije toga događaja. U dokumentu od 19. lipnja 1941. spominje se da je Ion Antonescu naredio identifikaciju Židova, komunista i njihovih simpatizera na području Moldavije, te je Ministarstvu unutarnjih poslova naredio da bude pripravno za suradnju u budućim akcijama.¹⁴¹ Može se zaključiti da je kod Antonescua postojala intencija za eliminacijom nepoželjnog stanovništva, ali vjerojatno nije postojao unaprijed razrađeni plan kako će se te akcije provoditi. Čini se da je Antonescu isprva podržavao ubojstva Židova kako bi na područjima Besarabije i Bukovine učvrstio svoju vlast.¹⁴² General se zalagao za evolucijski proces antisemitskog nasilja i smatrao je da bi u organizaciji ubojstava glavnu ulogu trebale preuzeti državne institucije. Možda je prvotne neorganizirane pogrome prihvatio kao trenutačno rješenje koje je bilo najfunkcionalnije u ratnim okolnostima, a kojim bi se etnički očistio teritorij kroz ubojstva i deportacije Židova. Ipak se čini da su rumunjski politički vrh i vojne vlasti htjele stabilizirati kaotičnu situaciju, pa su u okupiranim područjima uvele određene zakone kojima se pokušalo organizirati genocid, iako je njihov primarni cilj bio smiriti impulzivne reakcije rumunjskih vojnika i lokalnog stanovništva. Kako bi zakoni normalno funkcionirali, trebala je biti razvijena birokracija, a ona je prema funkcionalistima bila ključan faktor u provedbi genocida. Funkcionalisti tvrde da birokrati imaju mnogo veću

¹⁴¹ Hausleitner, „Rumänien“, 384.

¹⁴² Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, 272.

ulogu u provedbi zločina od ideologa. Ideolozi samo stvaraju okvir u kojem društvo treba djelovati i ponašati se, ali njihove ideje nisu u potpunosti razrađene, nego ih nadopunjuju i razrađuju ljudi koji planiraju akcije, kao što su birokrati.¹⁴³ Funkcionalisti bi zato bili skloniji interpretaciji prema kojoj je za Holokaust u Rumunjskoj odgovoran državni birokratski aparat, a ne isključivo rumunjska vlada ili Ion Antonescu osobno. Čak i u raspravama o nacističkom genocidu funkcionalisti nisu odbacili osobnu odgovornost vodećih političara ili običnih građana za poticanje i provedbu nasilja, nego su samo više pažnje usmjerili neživim strukturama.¹⁴⁴

Holokaust u Rumunjskoj bio je usko povezan s aneksijom novih teritorija 1941. i s nepovjerenjem središnjih vlasti prema lokalnom nerumunjskom stanovništvu. Osim toga, genocid je bio vezan uz uspjehe i neuspjehe na bojištu, jer su oni diktirali postupke rumunjskih vlasti u rješavanju „židovskog pitanja“.¹⁴⁵ Iako su postojali pokušaji da se kontrolirano provodi genocid, zbog nepredvidljivih ratnih okolnosti rumunjska vlast stalno se morala prilagođavati novonastalim situacijama na bojištu i u njegovoj pozadini. U tome smislu Holokaust u Rumunjskoj nije proveden po planu nego je nastao kao posljedica improvizacija i promjena pristupa prema žrtvama.

Od sredine 1980.-ih godina došlo je do spajanja intencionalističke i funkcionalističke perspektive, a takav pristup u proučavanju genocida koristi i većina današnjih povjesničara.¹⁴⁶ On je primjenjiv i na proučavanje Holokausta u Rumunjskoj, koji je bio intencionalistički jer je postojao plan etničkog čišćenja i rumunjizacije novoosvojenih područja, a ideološkim okvirom bilo je određeno koje je stanovnike dozvoljeno progoniti i ubijati. S druge strane, Holokaust u Rumunjskoj također je bio funkcionalistički, jer su lokalni akteri (uglavnom birokrati i terenski ubojice) svojim postupcima utjecali na implementaciju zločina i provođenje zamisli državnog vrha. Čini se da je ovaj drugi aspekt prevagnuo, zbog čega je na Holokaust u Rumunjskoj primjenjivija funkcionalistička perspektiva.

2. 9. Motivacija i psihologija počinitelja zločina

Do sada su u studijama Holokausta u centru pozornosti bili njemački počinitelji, dok su druge države, poput Rumunjske, u tom segmentu slabije istražene. Cilj ovoga pregleda jest objasniti ključne motive za sudjelovanje počinitelja Holokausta u Rumunjskoj, te sličnosti i razlike u

¹⁴³ Moses, „Structure and agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his critics“, 202.

¹⁴⁴ Mason, „Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism“, 24.

¹⁴⁵ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 98.-99.

¹⁴⁶ Bessel, „Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years on or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?“, 15.-16.

odnosu na počinitelje iz drugih europskih zemalja. Pritom će se detaljnije analizirati psihološki faktori koji mogu utjecati na počinitelje prije, tijekom i nakon izvršavanja zločina, a također će se objasniti odnos između situacijskih i dispozicijskih čimbenika zločina.

Tijekom poslijeratnih suđenja u Nürnbergu najvišim nacističkim dužnosnicima u javnom prostoru su počele prevladavati ideje o njihovoj individualnoj krivnji za zločine počinjene tijekom rata, kao i o specifičnoj njemačkoj krivnji.¹⁴⁷ Dakle, prvi opisi počinitelja zločina bili su ograničeni samo na Nijemce i uz to samo na individualne psihološke karakteristike najvažnijih predstavnika njemačke nacije. U takvom tumačenju u potpunosti su bili zanemareni direktni počinitelji zločina, kao i „srednji“ sloj birokrata koji je posredovao između terenskih ubojica i državnog vrha. Takvo stanje se počelo mijenjati od početka 1960.-ih kada se dogodio zaokret s proučavanja psihologije individualnih njemačkih počinitelja na općenitu socijalno-psihološku analizu grupnog ponašanja. Christopher Browning smatra da je na ovu promjenu utjecala studija *The Destruction of the European Jews (Uništenje europskih Židova)* iz 1961. u kojoj je autor Raul Hilberg prikazao Holokaust kao administrativni i birokratski proces, a počinitelje zločina kao obične ljude. Osim toga, Hannah Arendt je 1963. objavila djelo *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil (Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla)*, u kojem je iznijela ideju o birokratima koji svojom bezuvjetnom poslušnošću režimu mogu utjecati na provođenje genocidne politike koju niti sami ne razumiju.¹⁴⁸ Upravo su suđenje njemačkom zločincu Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu 1960. i 1961., kao i novoobjavljena znanstvena istraživanja s početka 1960.-ih direktno motivirala određene psihologe da se posvete studijama počinitelja zločina provođenjem različitih socijalnih eksperimenata. Najpoznatiji takav eksperiment zasigurno je onaj koji je tijekom 1960.-ih proveo američki psiholog Stanley Milgram. Sudionike svojeg eksperimenta Milgram je podijelio na učenika koji je zapravo bio glumac prividno spojen na izvor strujnog napona, te na ispitivača koji je trebao zadavati elektrošokove učeniku kada bi netočno odgovorio na postavljena pitanja. Ispitivači su na Milgramov poticaj nastavili sa zadavanjem elektrošokova nakon što je učenik vikao zbog boli, pa čak i kada je prestao odgovarati na pitanja.¹⁴⁹ Iako su mislili da su ozbiljno naštetili učeniku, većina ispitivača je nastavila eksperiment do samog kraja. Pokazalo se da je čak 65% sudionika bilo spremno naštetiti drugome čovjeku zbog

¹⁴⁷ Newman i Erber, „Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust“, 3.

¹⁴⁸ Newman i Erber, „Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust“, 3.-4.

¹⁴⁹ Nestar Russell, „Understanding willing participants: Milgram’s Obedience Experiments and the Holocaust (Volume 1)“, (Palgrave Macmillan, 2018.), 20.-22.

poslušnosti autoritetu.¹⁵⁰ Milgramov eksperiment dokazao je da je većina ljudi sklona poslušnosti autoritetu, čak i kada čini moralno dvojbene stvari. Ako su se ispitanici ponašali poslušno u kontroliranim eksperimentalnim uvjetima, takvo ponašanje je zasigurno bilo još izraženije u kaotičnoj ratnoj situaciji i u regijama koje je rumunjska vlast smatrala nestabilnima i potencijalno opasnim. Situacijski čimbenici u kojima se čovjek nalazi svakako utječu na njegov način ponašanja, pa tako i na njegovu sklonost poslušnosti autoritetu.

Osim pritisaka „odozgo“ koji vrši autoritetna figura, na ponašanje pojedinca također mogu utjecati različiti pritisci „odozdo“ koji proizlaze iz grupe u kojoj se pojedinac nalazi. Tako su neki rumunjski civili sudjelovali u zločinima samo zato što su se htjeli prilagoditi ostalim počiniteljima. Jedan rumunjski seljak je izjavio da je ubio židovsku obitelj jer su i drugi seljaci sudjelovali u ubojstvima.¹⁵¹ U ovome slučaju situacijski čimbenici u kojima se nalazio rumunjski seljak djelovali su na njegovo ponašanje, a ono što je vrijedilo za civile još je više vrijedilo za vojnike i pripadnike policijskih jedinica. Christopher Browning u svojoj knjizi *Ordinary men* ističe koliko pritisak grupe u kojoj pojedinac djeluje može pridonijeti njegovoj transformaciji od običnog čovjeka u hladnokrvnog ubojicu. Browning je opisivao slučaj pripadnika jedne njemačke policijske jedinice koji su djelovali u okupiranoj Poljskoj i koji su doživjeli takvu psihološku transformaciju. Prije njihovog prvog ubojstva, zapovjednik policijske jedinice ponudio je policajcima koji ne žele ubijati da odustanu, ali su rijetki iskoristili tu priliku. Tek su kasnije pod raznim opravdanjima policajci pokušavali izbjeći ubijanja.¹⁵² Njemački policajci su zbog straha od pokazivanja slabosti pred kolegama pristali izvršavati ubojstva iako njihova kasnija reakcija svjedoči da nisu to zaista htjeli činiti. Postoji nedostatak studija o ovakvim slučajevima izvan njemačkog konteksta, pa možemo samo pretpostavljati da su se određeni rumunjski počinitelji ponašali slično njemačkim počiniteljima, s obzirom na okolnosti koje su im bile zajedničke. Situacijski čimbenici mogu pretvoriti obične ljude u ubojice, ali taj proces se događa u nekoliko faza. On započinje tako da se društvenim pritiskom ubojicu podvrgne inicijaciji, odnosno masovnim ubojstvima. Zatim se grupa počinitelja povezuje u tome kolektivnom činu i postupno se razvija proces rutinizacije u kojem ubojstva postaju standardizirana, a počinitelji se počinju navikavati na njih. Proces prilagodbe stvara jedinstvenu moralnu promjenu u kojoj su ubojstva toliko normalizirana da počinitelji ne

¹⁵⁰ Russell, „Understanding willing participants: Milgram’s Obedience Experiments and the Holocaust (Volume 1)“, 5.

¹⁵¹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 145.

¹⁵² Christopher Browning, „Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland“, (HarperCollins Publishers, 1992.), 57.-62.

shvaćaju u potpunosti opseg svojih zločina.¹⁵³ Alette Smeulers smatra da se počinitelji uistinu samozavaravaju kako bi opravdali vlastite postupke i kako ne bi doživjeli traume zbog učinjenih zločina. Po njoj svatko može postati zločinac, jer to ne ovisi o „zločinačkoj“ psihologiji čovjeka, nego o njegovom odgovoru na vanjske okolnosti.¹⁵⁴ Pogodne okolnosti za zločine stvarala je i sama rumunjska vlast koja je poticala počinitelje da nastave s primjenom nasilja, dajući im do znanja da neće biti kažnjeni za svoje postupke. Primjerice, u dokumentu od 12. srpnja 1941. spominje se da je general Antonescu objavio kako zbog masakra u Iaşiu ne treba progoniti legionare, koji su bili među počiniteljima zločina, nego kriminalce i komuniste.¹⁵⁵ Time je režim htio ohrabriti počinitelje i dodatno istaknuti važnost djelovanja u skladu s državnom ideologijom. Ipak, neki počinitelji zločina nisu bili vođeni ideološkim, nego oportunističkim motivima. Njihov glavni cilj bilo je stjecanje novca i imovine, napredovanje u karijeri i iskorištavanje vlastite pozicije za izvlačenje koristi od drugih ljudi.¹⁵⁶ Ovakvi motivi počinitelja u potpunosti su povezani sa situacijskim čimbenicima, jer se oportunisti upuštaju u nasilje samo u svrhu ostvarivanja vlastitih ciljeva. Među ljudima koji su sudjelovali u nekim segmentima provođenja zločina ponekad su bile i same žrtve. Tako su za vrijeme pogroma u Iaşiu provoditelji zločina natjerali židovske pogrebneke da bacaju mrtva i poluživa tijela žrtava u rijeku Bahlui, kao i u masovne grobnice koje su Židovi prethodno iskopali.¹⁵⁷ Nije teško shvatiti motive žrtava-počinitelja. Ti ljudi, s obzirom na situaciju u kojoj su se nalazili, nisu imali previše izbora i svojim sudjelovanjem u zločinima vjerojatno su se nadali da će ih počinitelji poštedjeti, a odbijanje provođenja naredbi vodilo je u sigurnu smrt.

Osim situacijskih čimbenika, na počinitelje Holokausta u Rumunjskoj svakako su djelovali i dispozicijski čimbenici koje bi se moglo nazvati društveno uvjetovanima ili čak „urođenima“. Stoljetna tradicija antisemitizma zasigurno je utjecala na način razmišljanja velikog dijela rumunjskih stanovnika koji su s vremenom stvorili niz negativnih predodžbi o Židovima. Antisemitski stereotipi s vremenom su postajali sve brojniji, a u 19. stoljeću dodavani su im novi elementi. Takvo stanje je trajalo do završetka Prvog svjetskog rata, a od tada je Rumunjsku zahvatila društvena, politička i ekonomska kriza. Uvjeti opće krize kod ljudi mogu dovesti do gubitka osjećaja empatije, kao i do rasta mržnje. Takve osjećaje potiču i brojne teorije zavjera

¹⁵³ Ümit Üngör, „Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model“, 130.

¹⁵⁴ Smeulers, „Perpetrators of mass atrocities: Terribly and Terrifyingly Normal?“, 4.

¹⁵⁵ Hausleitner, „Rumänien“, 395.

¹⁵⁶ Smeulers, „Perpetrators of mass atrocities: Terribly and Terrifyingly Normal?“, 228.

¹⁵⁷ Ioanid, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, 78.

koje razvijaju sklonost korištenja nasilnih metoda za rješavanje sukoba.¹⁵⁸ Tada su već od ranije ukorijenjeni antisemitski stavovi došli do izražaja i manifestirali se na vrlo nasilan način. Ovakvu situaciju poticali su i neki radikalni pokreti, a pogotovo oni fašistički. Raul Cârstocea smatra da je legionarski pokret najviše doprinio radikalizaciji rumunjskog stanovništva i navikavanju ljudi na nasilne metode djelovanja koje su na kraju rezultirale masovnim ubojstvima.¹⁵⁹ Ovo najviše vrijedi za mladu generaciju koja je bila odgajana upravo u međuratnom razdoblju i koja nije znala za drugačiji način funkcioniranja. Mlade rumunjske počinitelje genocida i etničkih čišćenja tijekom Drugog svjetskog rata zasigurno su pogonili radikalni antisemitski osjećaji i nasilje na koje su se navikli tijekom odrastanja. Mihai Poliec ističe da se tijekom zločina u Besarabiji i Bukovini nije nužno radilo o psihopatologiji pojedinaca koji su činili takve stvari nego o izrazu destruktivnosti za koju su sposobna određena društva.¹⁶⁰ Zaista je moguće da je situacija dugotrajne društvene krize kod većine normalnih Rumunja izazvala psihološku promjenu i povećala njihovu sklonost nasiju, a to je vrijedilo i za počinitelje zločina. Teško je zamisliti da bi se skupina manjih izoliranih pogroma mogla pretvoriti u masovna ubojstva, ali upravo to se dogodilo nakon njemačko-rumunjskog napada na Sovjetski Savez u lipnju 1941. Vojni sukob na istočnoj fronti dao je rumunjskim vlastima i počiniteljima opravdanje za poduzimanje zločina protiv „ratnog neprijatelja“. Rumunjska se proširila na nekoliko novih regija u kojima su nerumunji i pripadnici manjina smatrani ozbiljnom prijetnjom. Kod velikog broja stanovnika Besarabije zabilježen je radikalni antisemitizam, zbog čega su oni poduzimali vrlo okrutne pogrome Židova.¹⁶¹ Dispozicijski čimbenici koji su postojali u društvu tada su došli do punog izražaja. Državna propaganda u Rumunjskoj već je godinu dana prije početka Operacije Barbarossa počela širiti glasine da su Židovi nakon sovjetske okupacije Besarabije sudjelovali u tjeranju rumunjske vojske s toga područja. Iako se radi o relativno kratkom vremenu, moguće je da su neki rumunjski počinitelji u godinu dana prihvatili propagandna tumačenja i da su uistinu bili motivirani željom za osvetom nad Židovima koji su napadali njihove sunarodnjake. Čak je i Ion Antonescu 19. listopada 1941. u otvorenom pismu upućenom predstavniku rumunjskih Židova Wilhelmu Fildermanu opravdavao politiku etničkog čišćenja i deportacija židovskog stanovništva zbog lošeg tretmana Židova prema rumunjskim trupama koje su se povlačile iz Bukovine i Besarabije

¹⁵⁸ Ümit Üngör, „Genocide: New Perspectives on its Causes, Courses and Consequences“, 8.-9.

¹⁵⁹ Cârstocea, „The Path to the Holocaust Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, 44.

¹⁶⁰ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 3.

¹⁶¹ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 146.

godinu ranije.¹⁶² Počinitelji s ovakvim osvetničkim motivima vodili su se osjećajem osobne pravde i smatrali su da neprijatelji moraju odgovarati za svoje loše postupke. Zapravo je došlo do samozavaravanja jer su počinitelji vlastite zločine prikazali kao pravedne, a žrtve su tretirali kao opasne neprijatelje koji prijete njima osobno i cijeloj njihovoj naciji. Uz dispozicijske čimbenike zločina svakako je vezana društvena uloga koja „obvezuje“ počinitelja da se agresivno ponaša prema žrtvi. To je dokazano eksperimentom koji je 1971. na sveučilištu Stanford proveo profesor psihologije Philip George Zimbardo. On je podijelio skupinu studenata na zatvorenike i stražare da bi utvrdio kako se u takvim okolnostima mijenja ponašanje ljudi ovisno o njihovim ulogama. Nakon samo šest dana eksperiment je morao biti prekinut zbog vrlo nasilnog ponašanja studenata-stražara prema studentima-zatvorenicima.¹⁶³ Ovim eksperimentom utvrđeno je da se osobe mogu previše poistovjetiti s vlastitom društvenom ulogom, zbog čega mogu agresivno reagirati prema skupinama koje smatraju neprijateljskima ili manje vrijednima. U slučaju Zimbardovog eksperimenta studenti koji su trebali čuvati svoje kolege vrlo brzo su se prema njima počeli odnositi brutalno, a zasigurno se slična situacija dogodila u Bukovini i Besarabiji kada su dolaskom rumunjsko-njemačkih trupa lokalni rumunjski stanovnici stekli prednost nad Židovima i ostalim manjinama. Možda su se poistovjetili s društvenom ulogom „dobrih Rumunja“ koji trebaju raditi na programu etničke homogenizacije teritorija, zbog čega su se počeli agresivno ponašati prema manjinskom stanovništvu. Neki od počinitelja su se zaista iskreno slagali s ideologijom koju je promicao Antonescuov režim. Iako su počinitelji bili međusobno različiti i imali su različite psihološke profile, kao i različitu motivaciju za činjenje zločina, ipak su vrlo homogeno provodili nasilje. Različite pojedince nešto mora spajati kako bi djelovali na zajednički način. To može biti poslušnost autoritetu, ali ipak se pritom ne smije zanemariti ideološki aspekt poslušnosti. Ako se počinitelji ideološki slažu s autoritetnom figurom onda će izvršiti njezine zapovijedi, a ako se ideološki ne slažu s njome, onda ju neće slušati.¹⁶⁴ Ideološka kompatibilnost počinitelja i njihovih nadređenih svakako je bitan faktor u činjenju zločina. Zabrinjavajuće je da su neki počinitelji imali vrlo slabe motive za činjenje zločina, a ipak su ih činili. Tako je jedan rumunjski počinitelj u ljeto 1941. u selu Țigănești ubio svojeg židovskog susjeda koji mu je dugovao

¹⁶² Hausleitner, „Rumänien“, 407.-409.

¹⁶³ Stanford prison experiment, The Stanford prison experiment: A simulation study on the psychology of imprisonment, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.prisonexp.org/>

¹⁶⁴ Williams i Buckley-Zistel, „Perpetrators and Perpetration of Mass Violence: Action, Motivations and Dynamics“, 60.-61.

novac, a kao kompenzaciju za dug uzeo je njegovu košulju i hlače.¹⁶⁵ Možda su u pozadini ovakvih zločina bili dispozicijski čimbenici kao što je prirodna sklonost nasilju, a možda čak i psihopatija ili sadizam. Neki rumunjski seljaci u Besarabiji brutalno su ubijali Židove ne praveći razliku po spolu i dobi, pa čak niti ako su osobno poznavali žrtve. Ponekad su u ubojstvima sudjelovale i žene, ali uglavnom su prešutno podržavale ubojstva koja su vršili njihovi muževi.¹⁶⁶ O brutalnom karakteru genocida u Rumunjskoj svjedoči i činjenica da su počinitelji zločina poduzimali isključivo terenska ubojstva pucanjem u žrtve, dok ubojstva plinom ili sličnim sredstvima nisu bila prisutna, kao što je bio slučaj s Holokaustom koji su provodili Nijemci. Moglo bi se raspravljati zašto je ova razlika između počinitelja toliko očita. Dok su neki istraživači skloniji zločine pripisivati psihološkim predispozicijama počinitelja, drugi više ističu utjecaj počiniteljeve okoline na formiranje njegovog genocidnog načina razmišljanja. Možda je ipak najpreciznije ustvrditi da se zločinačko ponašanje razvija kao kombinacija psiholoških karakteristika i stanja u počiniteljevoj okolini. Dakle, zločin proizlazi iz kombinacije dispozicijskih i situacijskih čimbenika u kojima se počinitelj nalazi.

U zadnjem dijelu ovoga poglavlja objasniti će se odnos rumunjskih počinitelja i počinitelja drugih nacionalnosti. U usporedbi s Rumunjima, njemački počinitelji su bili mnogo organiziraniji. Einsatzgruppe D se konstantno žalio na manjkavu implementaciju planova njihovih rumunjskih partnera. U brojnim njemačkim vojnim dokumentima spominje se spontan i kaotičan način na koji su različite rumunjske snage počinile zločine.¹⁶⁷ U Einsatzgruppe D je čak stigao naputak da Rumunje treba nagovoriti na pomnije planirani postupak, pri čemu se prigovaralo da oni ne pokapaju žrtve, uzimaju mito, siluju i pljačkaju dragocjenosti s trupala. Osim toga, neki njemački vojnici bili su zgroženi postupcima njihovih rumunjskih kolega tijekom prvih dana rata na istočnoj fronti.¹⁶⁸ Na okupiranom sovjetskom teritoriju osim Nijemaca i Rumunja u zločinima su sudjelovali i pripadnici nekih drugih nacionalnosti jer su smatrali da će time u budućnosti ostvariti željene ciljeve. Tako su se Ukrajinci pridružili Rumunjima i Nijemcima u poduzimanju zločina kako bi vratili Bukovinu u svoj posjed.¹⁶⁹ Ovakvi planovi se nisu sviđjeli Rumunjima koji su Bukovinu htjeli što više integrirati u vlastitu državu. Iako je pripadnicima različitih nacija na istočnom frontu zajednički cilj bilo uništenje

¹⁶⁵ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 145.

¹⁶⁶ Dumitru, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, 153.-154.

¹⁶⁷ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 19.

¹⁶⁸ Conelly, „Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe“, 618.

¹⁶⁹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 60.

Židova, njihovi motivi su se često sukobljavali zbog čega je i među tim formalnim saveznicima vladalo napeto stanje. Može se zaključiti da su se počinitelji Holokausta u Rumunjskoj razlikovali po načinu provedbe zločina, kao i po krajnjim ciljevima, a te karakteristike su ponekad bile usko povezane s njihovom nacionalnošću.

2. 10. Historiografski pristup istraživanja Holokausta u Rumunjskoj

Znanstvena istraživanja o Holokaustu u Rumunjskoj, kao i pristupi ovoj temi, mijenjali su se tijekom povijesti. Ovo poglavlje fokusira se na prikazivanje postupne modernizacije rumunjske historiografije vezane uz Holokaust u Rumunjskoj, kao i na evoluciju kulture sjećanja na ovaj događaj.

Rumunjski građani dugo se nisu mogli suočiti s vlastitom odgovornošću i odgovornošću njihove države za provedbu genocida. Još za vrijeme Antonescua, njegova propaganda je zbog odbacivanja radikalnog nacističkog modela antisemitske politike i favoriziranja židovske emigracije Rumunjsku prikazivala kao državu koja se dobro odnosila prema Židovima.¹⁷⁰ Čak se niti promjenom režima nije promijenio narativ o nevinosti Rumunjske u provođenju genocida. Za vrijeme komunističke vlasti odgovornost rumunjske države i društva u provedbi Holokausta bili su potpuno izbrisani, a krivnja za zločine prebacivana je na pripadnike drugih nacija ili je isticano da su u usporedbi s etničkim Rumunjima Židovi bili povlašteni. Povijesni revizionizam u Rumunjskoj nastavio se i tijekom 1990.-ih, ali se politička vlast nakon otvaranja pristupnih pregovora za ulazak u Europsku uniju i NATO savez konačno morala suočiti s odgovornošću Rumunjske za Holokaust.¹⁷¹ Vanjski diplomatski pritisak tako je djelovao na početak promjene u rumunjskoj historiografiji, ali narativ o Holokaustu počeo se mijenjati tek u zadnjih dvadesetak godina. Godine 2005. osnovan je Nacionalni institut Elie Wiesel koji se bavi proučavanjem Holokausta, a u novije vrijeme započelo je detaljnije istraživanje arhivskih materijala vezanih uz Holokaust u Rumunjskoj. I određeni rumunjski istraživači koji su radili u inozemstvu dali su veliki doprinos proučavanju arhiva i zapisa o Holokaustu.¹⁷² S vremenom se proučavanje Holokausta prebacilo i u rumunjske obrazovne institucije, ali taj proces nije tekao glatko. Postojao je velik otpor roditelja i učitelja za uvođenje studija Holokausta u srednjoškolsko obrazovanje, ali je stanje na fakultetima mnogo bolje. Iako pristup fondovima za istraživanje i institucionalna ograničenja limitiraju istraživanja o Holokaustu, u zadnjih

¹⁷⁰ Iordachi i Trașcă, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940–1944“, 96.

¹⁷¹ Poliec, „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, 159.

¹⁷² Clark, „From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust“, 308.-309.

nekoliko godina vidljiv je rast interesa u tome području.¹⁷³ Suočavanje s vlastitom krivicom za genocid vrlo je bitno, kako s moralnog aspekta tako i s istraživačkog aspekta, jer se proučavanju Holokausta tako može pristupiti na objektivniji način. Stoga je vrlo bitno da Rumunjska, kao i sve druge države u kojima se dogodio Holokaust, napreduje u historiografiji koja se bavi proučavanjem genocida.

¹⁷³ Clark, „From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust“, 311.-312.

3. Zaključak

Cilj ovoga rada bio je prikazati Holokaust u Rumunjskoj kroz njegove različite aspekte. U prvome dijelu rada analiziraju se endogeni (unutrašnji) i egzogeni (vanjski) utjecaji na razvoj genocida u Rumunjskoj. Početak antisemitske misli na rumunjskim područjima vezan je uz religijski antisemitizam koji se razvio već u ranom srednjem vijeku, a od tada pa sve do početka Holokausta u Rumunjskoj antisemitski stereotipi poprimali su različite oblike ovisno o prevladavajućim društvenim, političkim i ekonomskim problemima za koje se moglo pronaći žrtvenog jarca, uglavnom Židove. Tako je kroz stoljeća došlo do evolucije u tretmanu Židova, od prvotnog religijskog antisemitizma i zakonodavne diskriminacije židovskog stanovništva, preko optužbi za međunarodnu židovsku zavjeru usmjerenu protiv Rumunjske, pa sve do povezivanja Židova s kapitalizmom, a zatim i komunizmom. Zbog diplomatskih pritisaka stranih sila na Rumunjsku, kao i zbog teritorijalnih sukoba Rumunja s pripadnicima drugih nacija, s vremenom je došlo i do rasta ksenofobije u Rumunjskoj. Sve do završetka Prvog svjetskog rata u Rumunjskoj je zabilježeno vrlo malo nasilnih ispada usmjerenih protiv Židova ili ostalih manjina, ali od tada se situacija počela mijenjati. Teritorijalnim proširenjem nakon Prvog svjetskog rata u Rumunjskoj se povećao broj nacionalnih, etničkih i religijskih manjina koje je rumunjska vlast htjela nasilno asimilirati, pa čak i eliminirati raznim sredstvima. Upravo se u takvim idejama može tražiti početak razvoja genocidne misli u Rumunjskoj, a ona je dodatno došla do izražaja tijekom 1920.-ih i 1930.-ih godina, uslijed društvene radikalizacije izazvane strahom od invazije susjednih država, te općom političkom i ekonomskom krizom u državi. U ovome razdoblju dogodila se promjena s prvotne politike izolacije nepoželjnog stanovništva na prakticanje i poticanje nasilja nad njima, a na to su osim vlade utjecali i brojni radikalni pokreti koji su se razvili u Rumunjskoj između Prvog i Drugog svjetskog rata. Stoga se može reći da je unutrašnje stanje u državi utjecalo na razvoj genocidne misli, ali i pojavu nasilja koje se nakon njemačko-rumunjskog napada na Sovjetski Savez 1941. preobrazilo od izoliranih slučajeva nasilja u masovna ubojstva. Čini se da vanjski akteri nisu presudno utjecali na pojavu i razvoj Holokausta u Rumunjskoj. Velike sile su nekoliko puta pokušale intervenirati u rumunjsku unutarnju politiku kako bi zaštitile manjinsko stanovništvo, što samo po sebi dokazuje da su se protivile marginalizaciji, a pogotovo nasilju nad manjinama. Iako se u Rumunjskoj zbog inozemnih intervencija razvila ksenofobija, razvoj genocida ne može se objasniti samo negativnim predodžbama o strancima bez da se uzmu u obzir ostale okolnosti koje su bile mnogo presudnije u razvoju nasilja. Osim posrednog utjecaja vanjskih aktera, mogao bi se pokušati preispitati i direktni utjecaj nekih država na razvoj genocida u Rumunjskoj. Primjerice, nacistička Njemačka najviše je od svih vanjskih sila pokušavala

utjecati na rumunjsku unutarnju politiku, iako nikada nije uspjela u tome. Da su nacisti htjeli što prije pokrenuti genocid, zasigurno bi se u kratkom građanskom ratu iz siječnja 1941. opredijelili za radikalne legionare, a ne za umjerenijeg Antonescua. Stoga direktna nacistička odluka da se podupre generala Antonescua nije bila presudna za kasniji razvoj genocida. Osim toga, nacisti nikada nisu bili toliko moćni da bi mogli Antonescua davati direktne naredbe, iako su to pokušali od početka 1942. kada su razvili vlastitu genocidnu politiku koju su htjeli nametnuti svim svojim saveznicima. Antonescu je od početka vodio autonomnu genocidnu politiku oportunistički se prilagođavajući vanjskim okolnostima, isprva nacističkoj Njemačkoj, a nakon toga Saveznicima.

U glavnom dijelu rada razmatra se tijekom Holokausta u Rumunjskoj, kao i njegove specifičnosti u odnosu na slične događaje. Tijekom napada na Sovjetski Savez Rumunjska je u svoj teritorij inkorporirala područja koja su za rumunjsku vlast bila problematična zbog njezinog nepovjerenja prema lokalnom stanovništvu i zbog kaotične ratne situacije. Pod izlikama zaštite pozadine fronte, rumunjska vlast već je u prvim danima rata započela s provođenjem genocida i etničkih čišćenja. Odluke o poduzimanju genocida i etničkih čišćenja dolazile su s rumunjskog političkog vrha i sa srednje birokratske razine na okupiranim područjima, odnosno akteri „odozgo“ i „odozdo“ bili su međusobno povezani. Povezanost aktera odnosi se ne samo na birokratsku razinu, nego i na povezanost državne administracije s lokalnim počiniteljima zločina. Potrebno je spomenuti da se lokalno stanovništvo iz tri regije u kojima se dogodio Holokaust u Rumunjskoj međusobno razlikovalo, što je bilo vidljivo u stupnju prihvaćanja državne politike i spremnosti stanovnika za implementaciju zločina. Autorica Diana Dumitru odlično je objasnila razlike između ovih regija i mentaliteta njihovih stanovnika, zbog čega su oni u većoj ili manjoj mjeri pristali na upuštanje u zločine i asistiranje nadolazećoj njemačko-rumunjskoj vojsci. Dok su u Bukovini i Besarabiji lokalni stanovnici uglavnom pomagali u provođenju zločina ili su ih sami provodili, oni u Pridnjestrovlju su se zbog dugotrajnog emancipatorskog odgoja ponašali potpuno drugačije prema Židovima i ostalim manjinama, prihvaćajući ih i ne uključujući se u zločine nad njima. Što se tiče regionalne razlike u implementaciji genocida, ona se nije odnosila samo na spremnost lokalnog stanovništva na vršenje zločina, nego i na odnos Antonescuovog režima prema manjinama ovisno o njihovom mjestu boravka. Tako su Židovi u Starom kraljevstvu uglavnom uživali veća prava od Židova u Bukovini i Besarabiji, a osim toga su bili i manje proganjani. Isto tako, rumunjska vlast se nije jednako odnosila prema svim pripadnicima iste manjine jer su Židovi koji su bili korisni za državu privremeno mogli biti pošteđeni, dok su oni beskorisni uglavnom odmah bili ubijani,

zatvarani ili deportirani. Ono što je također specifično za Holokaust u Rumunjskoj jest njegov tijek i oblik po kojima se razlikovao od ostalih genocida koji su istovremeno poduzimani u tadašnjoj Europi. Od početka njemačko-rumunjskog napada na Sovjetski Savez pa sve do posljednjih mjeseci 1942., Antonescuov režim je prema žrtvama uglavnom postupao brutalno, a od tada se dogodila promjena prema implementaciji mnogo blažih rješenja. Iako je Antonescu isprva prihvatio njemački način rješavanja „židovskog pitanja“, kada je postalo jasno da će Rumunjska izgubiti rat, počeo se udaljavati od Trećeg Reicha i primjenjivati blaži način rješavanja „židovskog pitanja“ kako bi se približio Saveznicima, te spasio sebe i državu od potencijalnih kazni nakon rata. Ovo je jedini slučaj genocida za vrijeme Drugog svjetskog rata u kojem je isti režim promijenio odnos prema žrtvama. Ako se uspoređuje s njemačkim Holokaustom, onaj u Rumunjskoj bio je mnogo brutalniji jer su se s jedne strane počinitelji izživljavali nad žrtvama, a s druge strane brojne žrtve umrle su zbog indirektnih utjecaja, primjerice zbog nehumanih uvjeta u logorima u kojima su bile zatvorene, prisilnih marševa ili užasnih uvjeta transporta prilikom deportacija. Isto tako, u Rumunjskoj se nikad nisu razvila plinska ubojstva kao u njemačkim okupiranim područjima.

Sljedeći bitan aspekt Holokausta u Rumunjskoj koji se analizira u radu tiče se intencionalističke i funkcionalističke perspektive. Predstavnici ovih dvaju „škola“ raspravljali su o odnosu planiranja zločina i neplaniranih čimbenika koji utječu na njegovu praktičnu izvedbu. Iako su intencionalizam i funkcionalizam nastali iz debata o njemačkim počiniteljima, ove pozicije su primjenjive za analizu svakog genocida, pa tako i onoga koji se dogodio u Rumunjskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata. U središtu ovih rasprava jest pitanje je li Holokaust u Rumunjskoj tekao po unaprijed određenom planu ili je nastao kao posljedica nepredviđenih okolnosti kojima su se organizatori zločina morali prilagođavati. Primjenjujući postojeća saznanja o intencionalističkoj i funkcionalističkoj poziciji, na studiji slučaja Rumunjske može se zaključiti da je kod velikog broja rumunjskih stanovnika, kao i u vrhu rumunjske vlasti, postojala želja za etničkim čišćenjem sumnjivih teritorija. Neposredno prije Operacije Barbarossa rumunjski državni vrh iznio je zapovijedi o popisivanju sumnjivih stanovnika i naredbi o čekanju budućih uputa. Zbog toga se može reći da je na Holokaust u Rumunjskoj primjenjiva intencionalistička perspektiva. Ipak, zbog kaotične ratne situacije prethodno stvoreni planovi o poduzimanju genocida i etničkog čišćenja nisu poprimili oblik kakav je bio planiran. Ponekad je dolazilo do neorganiziranog nasilja, kao u slučaju pogroma u Iași i Odesi. Kako bi smirila neorganizirane ispade lokalna vlast je također pokušavala oblikovati provođenje zločina. Zbog toga je na Holokaust u Rumunjskoj također primjenjiva

funkcionalistička perspektiva. Kako bi se plan o genocidu i etničkom čišćenju uopće mogao provesti, bitna je središnja razina društva sastavljena od birokrata koji se prilagođavaju situaciji i u skladu s njome provode državnu politiku. Birokratska struktura je važna jer centralna vlast ne bi mogla provoditi svoju politiku na vrlo udaljenim područjima, a također ne bi mogla biti u direktnom kontaktu s počiniteljima zločina bez posrednika, odnosno birokrata. Možda je upravo zato funkcionalistička perspektiva koja se bavi pitanjem uloga državnih struktura u provedbi genocida primjenjivija na Holokaust u Rumunjskoj od intencionalističke perspektive koja se uglavnom bavi aktivnostima počinitelja i direktnih planera genocida bez analiziranja onoga što posreduje između njih.

Najvažnija razina za izvršavanje genocida svakako je ona najniža, koja se odnosi na počinitelje zločina. Ovo je vrlo važan aspekt Holokausta u Rumunjskoj, a u radu je najviše pažnje posvećeno analizi psiholoških karakteristika i motiva počinitelja zločina. U raspravi o počiniteljima istaknuti su situacijski čimbenici zločina koji se odnose na utjecaj okoline i situacije na ponašanje počinitelja, a neki od motiva povezanih sa situacijom u kojoj su se zločinci nalazili mogu biti oportunitizam, poslušnost autoritetu i pritisak grupe. Također se analiziraju i dispozicijski čimbenici koji više imaju veze s urođenim ponašanjem ili razmišljanjima počinitelja, primjerice to mogu biti različite psihološke predispozicije koje su im olakšale upuštanje u zločine, prirodna sklonost nasilju, psihopatija i sadizam. Situacijski čimbenici rumunjskih počinitelja zločina uglavnom su bili jednaki kao i oni kod počinitelja iz drugih europskih zemalja, jer su svi počinitelji djelovali u ratnim okolnostima i u stranim regijama. Razlika između rumunjskih počinitelja i većine ostalih počinitelja bio je radikalni antisemitizam koji se mnogo više osjećao kod Rumunja nego kod počinitelja drugih nacionalnosti, zbog čega su rumunjski počinitelji bili skloniji brutalnim postupcima od većine svojih ostalih kolega. Osim toga, rumunjski počinitelji bili su slabije organizirani od počinitelja nekih drugih nacionalnosti, a pogotovo od Nijemaca. Počinitelji su ovisno o svojoj nacionalnosti, okolini u kojoj su odrasli i svojoj individualnoj psihologiji, u većoj ili manjoj mjeri bili spremni na vršenje zločina. Iako je teško odrediti koji mehanizmi najviše utječu na počinitelje, izgleda da zločin uglavnom proizlazi iz kombinacije situacijskih i dispozicijskih faktora.

Na kraju rada otvara se pitanje kulture sjećanja i odnosa prema vlastitoj krivnji za zločine, što je vrlo bitno kako bi se izgradilo tolerantnije i humanije društvo, te kako bi se u budućnosti spriječilo ponavljanje istih pogrešaka. Rumunjsko društvo dugo je imalo problem suočavanja s vlastitim genocidom, ali u današnje vrijeme stanje se ipak popravilo.

4. Literatura:

Bessel, Richard, „Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years on or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?“, u *German Studies Review*, Vol. 26, No. 1, 2003.

Browning, Christopher, „Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland“. HarperCollins Publishers, 1992.

Brustein, William I./ King, Ryan D., „Balkan Anti-Semitism: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust“, u *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No. 3, 2004.

Cârstocea, Raul, „Anti-semitism in Romania: Historical legacies, contemporary challenges“, u *ECMI Research Paper #81*, 2014.

Cârstocea, Raul, „Native fascists, transnational Anti-semites: The International Activity of Legionary Leader Ion I. Moța“, u *Fascism without Borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918. to 1945.*, ur. Arnd Bauerkämper i Grzegorz Rossoliński-Liebe, 2019.

Cârstocea, Raul, „Students, Don the Green Shirt: The Roots of Romanian Fascism in the Antisemitic Student Movements of the 1920s“, u *Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies*, 2012.

Cârstocea, Raul, „The Path to the Holocaust: Fascism and Antisemitism in Interwar Romania“, u *S:I.M.O.N. (Shoah: Intervention, Methods, Documentation)*, Vol. 1, No. 1, 2014.

Cârstocea, Raul, „Uneasy Twins? The Entangled Histories of Jewish Emancipation and Anti-Semitism in Romania and Hungary, 1866–1913“, u *Slovo*, Vol. 21, No. 2, 2009.

Clark, Roland, „From Source Collections to Peer-Reviewed Journals: Romanians Write the Holocaust“, u *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 31, No. 3, 2017.

Conelly, John, „*Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe*“, Fraktura, 2022.

Dumitru, Diana, „The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union“, Cambridge University Press, 2016.

Harward, Grant T., „Romania’s holy war: soldiers, motivation, and the Holocaust“, Cornell University Press, 2021.

Hausleitner, Mariana, Hazan, Souzana i Hutzelmann, Barbara, (ur.), „Verfolgung und Ermordung der Juden 1933–1945 (Vol. 13)“, De Gruyter Oldenbourg, 2018.

Ioanid, Radu, „The Holocaust in Romania, the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940.-1944.“, Ivan R. Dee, 2000.

Iordachi, Constantin i Trașcă, Ottmar, „Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations, 1940.–1944.“, Brill, 2015.

Kershaw, Ian, „Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.“, Fraktura, 2017.

Mann, Michael, „The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing“, Cambridge University Press, 2005.

Mason, Tim, „Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism“, u *Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, Vol. 8*, 1981.

Moses, A. D., „Structure and agency in the Holocaust: Daniel J. Goldhagen and his critics“, u *History and Theory, Vol. 37, No. 2*, 1998.

Newman, Leonard S. i Erber, Ralph, „Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust“, Oxford University Press, 2002.

Poliec, Mihai I., „The Holocaust in the Romanian Borderlands: The Arc of Civilian Complicity“, Routledge, 2019.

Russell, Nestar, „Understanding willing participants: Milgram’s Obedience Experiments and the Holocaust (Volume 1)“, Palgrave Macmillan, 2018.

Smeulers, Alette, „Perpetrators of mass atrocities: Terribly and Terrifyingly Normal?“, Routledge, 2024.

Ümit Üngör, Uğur, „Genocide, an Enduring Problem of our Age“, u *Genocide: New Perspectives on its Causes, Courses and Consequences*, ur. Uğur Ümit Üngör. Amsterdam University Press, 2016.

Ümit Üngör, Uğur, „Perpetration as a Process: A Historical-Sociological Model“, u *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*, ur. Alette Smeulers, Maartje Weerdesteijn i Barbora Holá. Oxford University Press, 2019.

Williams, Timothy i Buckley-Zistel, Susanne, „Perpetrators and Perpetration of Mass Violence: Action, Motivations and Dynamics“, Routledge, 2018.

Internetski linkovi:

Radna definicija antisemitizma, IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance), pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://holocaustremembrance.com/resources/radna-definicija-antisemitizma>

Xenophobia, dictionary.com, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.dictionary.com/browse/xenophobia>

Numerus clausus, Hrvatska enciklopedija, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/numerus-clausus>

Stanford prison experiment, The Stanford prison experiment: A simulation study on the psychology of imprisonment, pristupljeno 18. kolovoza 2024. <https://www.prisonexp.org/>